

# Over boerenhuizen, ûleboerden en kippentrappetjes

Volkskundige activiteiten in Friesland in de periode 1918-1945

Johan Frieswijk

## Op zoek naar het 'Frysk-eigene'

Het Fries volkslied zegt het reeds: Fryslân is 'it bêste lân op d'ierde'. En het Friese volk was bepaald de oudste tak aan de Nederlandse, zo niet de Germaanse stam. De Friezen waren de zeevaarders van Europa geweest. In oudheid en Middeleeuwen vormden zij een vrij volk, wier koningen half Nederland hadden bestuurd. Van dat rijke verleden moest niet slechts in materieel opzicht, maar ook immaterieel nog veel zijn terug te vinden. Voor studie van de bodem, de taal, de oude wetten, de volkscultuur was Friesland dus het aangewezen gebied. Immers: 'In een betrekkelijk kleine ruimte vindt men een karakteristiek *Volkstum*', schreef Sytse Jan van der Molen in 1941 in de inleiding van zijn boek *De Friesche kalenderfeesten*.<sup>1</sup> In dat karakteristiek *Volkstum*, al was dat dan van oorsprong niet geheel volkseigen, onderscheidde Friesland zich in zijn visie van de Saksische, Friso-Saksische en Friso-Frankische gebieden die rondom Friesland lagen. In Friesland zat het oude Germaanse verleden niet slechts in de bodem, nee, het leefde nog onder het boerenfolk op het platteland.

'Nergens als in Friesland kon men er op roemen, dat de "stam" – voor de romanticus een organische eenheid – zo oud was en continu z'n voortzetting door de eeuwen had gevonden, dezelfde naam bewarend en dezelfde woonplaats. Onder de Germanen waren de Friezen dan ook bijzonder, en bijzonder "Germaans", daar zij, zo redeneerde men wel, ook hun zeden, eigennamen en "ingenium" hadden meegenomen en bewaard', aldus de historicus E.H. Waterbolk.<sup>2</sup> Deze constatering betreffende de Friese geschiedschrijving uit de negentiende eeuw kan zonder meer worden overgeplaatst naar de Fries-nationale visie op het verleden tijdens het Interbellum.

<sup>1</sup>  
Van der Molen, *De Friesche kalenderfeesten*, 6.

<sup>2</sup>  
E.H. Waterbolk, in: Kalma e.a., *Geschiedenis van Friesland*, 660-661.

Dergelijke volkseigen opvattingen vond men overigens niet alleen in Friesland. De Friezen onderscheidden zich echter van anderen door het accent dat voortdurend op het aparte *Friese* karakter van volk en identiteit werd gelegd. Friesland diende beschouwd te worden als een afzonderlijke natie, met een eigen taal. Dat accent hing samen met de historische ontwikkeling. Pas binnen het Koninkrijk der Nederlanden waren de Friezen echt een nationale minderheid geworden. Dit gegeven vindt men niet alleen terug in de visie op de schatkamer van de Friese oudheid, maar tevens in het spiegelbeeld daarvan, al datgene wat in de loop der geschiedenis in politiek, economisch en cultureel opzicht verloren was gegaan. Vanaf het begin van de negentiende eeuw treft men deze elementen aan in de studie van folklore en volkscultuur. De angst dat door de voortschrijdende eenwording van Nederland en het moderniseringsproces dat deze ontwikkeling vergezeldde, nog meer eigens verloren zou gaan, bleek een belangrijke stimulans om dit eigene voor het nageslacht vast te leggen. Allereerst de Friese taal, die in een ver verleden een juridische en bestuurstaal was geweest en waarvan het verdwijnen werd gevreesd.

Dit artikel wil een beknopt overzicht geven van de volkskundige activiteiten in de provincie Friesland in de jaren 1918-1945 en van de thema's die daarin de meeste aandacht kregen. De belangstelling voor het eigen verleden nam in deze jaren sterk toe. Daaronder viel ook de interesse voor oude zeden en gebruiken, volksverleveringen, volksvertellingen, boerderijbouw en tal van andere zaken die tot het Friese 'volkseigene' werden gerekend. Men kan de Friese volkskundige traditie beslist niet los zien van de ontwikkeling van de Friese beweging. Dat gold overigens reeds voor de negentiende eeuw. Daarnaast hebben de nationale en internationale politieke ontwikkeling van de jaren dertig, het cultuurpessimistisch denken uit die periode en de Duitse bezetting het werk van Friese volkskundigen sterk beïnvloed.<sup>3</sup>

Een belangrijke vraag is vanzelfsprekend hoe de ontwikkeling van het onderzoek naar folklore in Friesland zich verhiel tot die in de rest van Nederland. De opkomst van deze discipline gedurende het Interbellum ging in Nederland lange tijd gepaard met een zekere wildgroei omdat de volkskunde als wetenschap niet geïnstitutionaliseerd was. De volkskunde groeide in Nederland niet uit tot een volwaardig universitaire discipline.<sup>4</sup> Het meeste

<sup>3</sup> Het onderscheid tussen volkskundigen en folkloristen is, gezien de cultuurpolitieke doelstellingen die hun werk vergezelden, moeilijk te maken. Ook Van Ginkel gebruikt voor de onderhavige periode deze termen zonder onderscheid door elkaar ('Illusies', 346, noot).

<sup>4</sup> Frijhoff, *Volkskunde en cultuurwetenschap*, 15, 20; Van der Kooi, 'De volkskunde'.

werk op het terrein van de volkskunde werd verzet door 'sneupers', amateurs in de goede betekenis van het woord. Dat gold zeker voor Friesland, dat geen universiteit bezat en in het Interbellum evenmin een infrastructuur kende waarin echte wetenschapsbeoefening kon plaatsvinden. In de gehele provincie bestond tot 1938 maar één wetenschappelijke post, die van bibliothecaris van de Provinciale Bibliotheek; een functie die sinds 1924 door de predikant en leraar dr. G.A. Wumkes werd vervuld. In 1938 kwam er door de oprichting van de Fryske Akademy een tweede bij.

Wel bestond er in Friesland vanouds onmiskenbaar een intellectuele traditie, gevoed door en geconcentreerd rond het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Dit eerbiedwaardige gezelschap, opgericht in 1827, organiseerde lezingen voor zijn leden op het brede oudheidkundige en taalkundige terrein en gaf een jaarboek uit. Na de eeuwwisseling leek het echter toch enigszins ingeslapen. In het Genootschap speelden de leden van de rechterlijke macht een hoofdrol en dezen moesten van een actieve strijd voor het behoud van de Friese taal niets hebben, laat staan dat zij het gebruik van die taal in hun bijeenkomsten toestonden.

Naast het Genootschap ontstonden om die reden Frieszinnige gezelschappen, die zich voornamelijk met taalbevordering bezighielden. Daarvan was het Selskip for Fryske Tael en Skriftekennisse (opgericht in 1844) het oudste. Uit die kring kwamen algemene Friese weekbladen als *It Heitelân* en *Sljucht en Rjucht* voort, die graag populair-wetenschappelijke bijdragen op archeologisch, historisch of volkskundig gebied opnamen. In de loop van de eeuw ontstonden – gescheiden naar godsdienstige en politieke richting – nog andere 'selskippen', sommige met een eigen orgaan. De Friese beweging laat zich dan ook in het Interbellum, overigens net als de rest van de Nederlandse samenleving, kennen als een verzuild samenstel van organisaties. Een overkoepelend geheel was er bij – en mischien juist vanwege – al die verdeeldheid niet.<sup>5</sup>

## Het optreden van de Jongfriezen

De Friese beweging ging in 1915 met de oprichting van de Jongfryske Mienskip een nieuwe fase in. 'Friesland en de wereld' was het credo van de jongeren die de Mienskip

<sup>5</sup>  
Voor de geschiedenis van de Friese beweging, zie: Van der Schaaf, *Skiednis*; voor het Interbellum: Zondergeld, *Friese Beweging*.

stichtten, en dat kwam in de eerste plaats neer op het afwijzen van de als verouderd, slap en benepen ervaren Friese volksschrijverij uit de vorige eeuw. Friesland moest de eigen taal en het eigen cultuurgoed voortaan serieus nemen. De Mienskip keerde zich zowel tegen de ingeslapen mentaliteit van het 'âld Selskip' als tegen het vrijblijvende Friesch Genootschap. Met de opkomst van deze beweging van Jongfriezen ontstond een vernieuwde belangstelling voor alles wat Fries en vooral Fries-eigen – de term komt in het tweede decennium van deze eeuw op – was.

Nieuw was dit overigens niet. Tijdens de eerste fase van het eenwordingsproces binnen het Koninkrijk der Nederlanden en onder invloed van de Romantiek ontstond in Friesland belangstelling voor oude Friese gebruiken, voor volksgeloof, volksverhalen en volksliederen. Eerder dan in het oosten en zuiden van het land was men zich in Friesland bewust van de eigen identiteit en de bedreiging daarvan door de politieke, economische en culturele dominantie van Holland. In de loop van de negentiende eeuw werd door pioniers als de broers Joost en Eeltje Halbertsma (de *Rimen en Teltsjes*) en Waling Dijkstra (*Uit Friesland's volksleven*) en anderen een begin gemaakt met het optekenen van het 'volkseigene', vooral in de vorm van volksgebruiken en -verhalen. De speurtocht moest hen brengen bij oude Friese zeden, gebruiken en andere immateriële overblijfselen uit het verleden. Ze legden deze zaken vast en ze schreven erover, omdat ze ze als typisch Fries beschouwden en omdat het hun aan het hart ging als dit alles in het vergeetboek zou geraken. Al deze figuren stonden onder invloed van het werk van de gebroeders Grimm in Duitsland.<sup>6</sup>

Meer in het algemeen kon vanaf 1800 een opmerkelijke verandering in de houding van intellectuelen ten aanzien van de 'volkscultuur' worden geconstateerd. Zij ontdekten deze opnieuw als iets dat exotisch was en interessant en ze gingen op zoek naar de wortels van het eigen volk, de eigen regio en de eigen identiteit. Het ging hun daarbij vooral om traditionele elementen in de plattelandscultuur. Ook de echte Friese cultuur werd daar gesitueerd. Joost Halbertsma meende het eigene, dat verloren was gegaan, in rudimentaire vorm nog te kunnen aantreffen bij 'het volk', de kleine burgerij. Was alles in oorsprong Germaans, toch hadden Friezen, Twentenaren, Duitsers en anderen weer hun eigen nationale eigendommelijkheden.

6

Vgl. Voskuil, 'Geschiedenis volkskunde', 56-57; Poortinga, 'Das Sammeln'; Van der Kooi, 'Folksforhalen'; Van der Kooi, *Volksverhalen*, 9-18; Dekker, 'Nederlands volksverhaalonderzoek', 10-16; Breuker, 'Oer skriuwers'; Jensma, *Het rode tasje*, 159-185.

De Mienskip was als organisatie niet zo belangrijk, maar ze wist na 1918 veel activiteit en geestdrift vooral onder de Friese jongeren teweeg te brengen.<sup>7</sup> Termen als 'Friese volkskracht' en 'Fries volksbestaan' stonden centraal in hun opvattingen. Volksontwikkeling, onderwijs en wetenschap moesten Friesland opstoten in de vaart der volkeren. Het begrip 'volk' was belangrijk voor de Jongfriezen. Dit lijkt in strijd met het feit dat ze zich tegen juist de volkschrijvers van de negentiende eeuw afzetten, zoals Waling Dijkstra en de Halbertsma's, die zoveel aandacht aan het volk en de volksverhalen hadden besteed.

De belangstelling voor het eigen 'heem' en het culturele erfgoed was overigens zeker niet uniek voor Friesland, want heel Europa getuigde in deze jaren in toenemende mate van deze interesse. De ontredde die de Eerste Wereldoorlog teweeg had gebracht en de revoluties in Rusland en Duitsland die daarop waren gevolgd, maakten dat tal van groeperingen op zoek gingen naar nieuwe waarden en opvattingen die vastigheid zouden kunnen brengen. Binnen dat geheel pasten ook nationalistische demonstraties van regionaal volksgoed als Van der Vens roemruchte Vaderlandsch Historisch Volksfeest. Theorieën over de Germaanse herkomst van de plattelandscultuur oefenden aantrekkingskracht uit, zowel op groepen behoudende burgers als op de door de oorlog enigszins ontredde sociaal-democratie. 'Ze gaven de één de illusie van het eeuwige onveranderlijke en ze boden de ander het model voor een sobere, ascetische levenswijze die scherp contrasteerde met het leven in de stad', aldus J.J. Voskuil.<sup>8</sup>

Deze ontwikkeling vond men ook in Friesland. De Jongfryske Mienskip oriënteerde zich op ideeën over de plattelandscultuur en het Fries-Germaanse verleden, al flirtte men aanvankelijk ook met het socialisme en de idealistische stromingen van die tijd. In de decennia die volgden vinden we hun Fries-nationale visie op het verleden in bijna alle Frieszinnige kringen terug, evengoed bij de aanhang van het Kristlik Frysk Selskip als bij die van het Sosiaal-Demokratysk Frysk Forbân. De verbinding van deze organisaties met het orthodoxe protestantisme respectievelijk de internationale socialistische idee zou hun leden echter minder gevoelig maken voor de mystische fantasieën van Herman Wirth, voor doorgeslagen nationalisme of voor bloed-en-bodem-opvattingen. De latere politieke (en ook volkskundige) ontsparingen zou men

<sup>7</sup>  
Van der Schaaf, *Skiednis van de Fryske Biweging*, 223-224.

<sup>8</sup>  
Voskuil, 'Het tijdelijke', 29-31. Vgl. Te Velde, 'Natievorming', 101-102.

dan ook vinden onder degenen die de Fries-nationale idee als enig leidend beginsel erkennen.<sup>9</sup> In het algemeen kwam in de Friese beweging vooral het conservatieve gedachtegoed naar voren. Daarin traden vooral de Fries-nationale en de orthodox-protestantse groepen op de voorgrond; de sociaal-democraten waren duidelijk minder nadrukkelijk aanwezig.

Was de beoefening van de geschiedenis en de volkskunde in Friesland in de eerste decennia van deze eeuw vooral beperkt gebleven tot wat bijdragen in de Fries-talige week- en maandbladen, krantenartikelen, enkele lezingen in de kring van het Friesch Genootschap, of af en toe een artikel in het jaarboek van het Genootschap *De Vrije Fries*, daarna braken vruchtbare jaren aan voor de (semi)wetenschappelijke studie van het Friese verleden in al zijn facetten. Men hoeft slechts te denken aan de uitgave van de Oudfriese Oorkonden van P. Sipma, de studie van de Friese letterkunde, het omvangrijke regionaal-historische werk van dr. G.A. Wumkes, P.J.C.A. Boeles' *Friesland tot de elfde eeuw* en Klaas Uilkema's studie van het boerenhuis. De belangstelling voor de Friese vrijheid in een ver en minder ver verleden en voor de streekgeschiedenis nam toe. Omdat de Jongfriezen niets wilden weten van de volksschrijverij uit de negentiende eeuw, verdween het genre van de literaire bewerking van volksverhalen uit de Friese periodieken. Maar uit de publicaties in Friese tijdschriften over de *Edda* en het IJslands, over boerderijtypen, zeden en gebruiken, ûleboerden en kippentrappetjes bleek dat de cultuur en de geschiedenis van de eigen streek in Friesland steeds meer mensen bezighielden. Na een aantal jaren ontstond er ook weer belangstelling voor Friese sagen, mythen en volksverhalen.

### Herman Wirth als inspirator

Eind 1922 kwam de filoloog Herman Felix Wirth (1885-1981) voor het eerst naar Friesland om voor het Friesch Genootschap een lezing te houden over het ûleboerd, een versiersel dat nog de gevel van vele Friese boerderijen bekroonde. Hij zal er toen geen idee van hebben gehad, hoezeer hij in de komende decennia in die provincie de belangstelling voor nog te ontdekken overblijfselen uit het verre Germaanse verleden zou voeden. Wirth verhaalde van zinnebeeldige tekens. Al waren de oude vor-

<sup>9</sup>  
Vgl. Frieswijk, 'Was er in Friesland',  
266-267.

men moeilijk te herkennen en was de betekenis al lang verloren gegaan, de tekens waren van geslacht op geslacht doorgegeven. Het ûleboerd, dat de levensboom voorstelde, was voor Wirth het oeroude heilssymbool van het Friese boerenhuis, teruggaand tot in het Paleolithicum, het Magdalien en het Azylien, tienduizenden jaren voor Christus. De spreker verbond de restanten van symboliek in het huidige Friesland met Friese oudheidkundige vondsten en met de oeroude wijdingssymbolen van het Arisch-Germaanse ras in verre streken.<sup>10</sup>

In 1923 werd Wirth leraar aardrijkskunde aan het gymnasium te Sneek. 'Zijn verschijning werkte al elektrificerend. Daar stond hij in zijn Plus Four, liggend boord om, daarboven de felle kop', schreef dr. G.A. Wumkes, zijn collega daar en in Friesland een geschiedkundige van naam.<sup>11</sup> De leerlingen dweepten met Wirth. 'Zijn eerste lezing in Sneek met lichtbeelden zal ik nooit vergeten. Het materiaal was schitterend. De demonstratie was pijnlijk en bezorgde mij slapeloze nachten. Dat schimpen op de "haatleer van Jahwe", dat afgeven op het Jodendom en op de christelijke kerken, dat verheerlijken van Wralda, de god van het Oera Linda Boek, het stond mij tegen.'<sup>12</sup> De zeer christelijke Wumkes beschouwde hem om die reden als een verklaard tegenstander, maar uit zijn woorden blijkt tevens bewondering. 'Hij zag visionair wat ons ontging', aldus Wumkes een jaar later, toen Wirth Friesland weer verliet.<sup>13</sup>

Wirth had een warme sympathie voor de Friezen, die hij 'de meest nijvere twijg aan de Germaanse stam' vond. In zijn Friese jaren maakte hij een diepgaande studie van ûleboerden en op zijn motorfiets reed hij van dorp tot dorp om deze te tekenen of te fotograferen. Het ûleboerd zou in zijn latere boeken een rol blijven spelen. In rad en hakenkruis zag hij de heilige symbolen van zijn oerreligie, in Friesland de wieg en de bakermat van zijn belijdenis. Hij hield tal van lezingen over de oersymbolen in de Germaanse volkskunst. Het Oera-Lindaboek – een erkend negentiende-eeuws falsum – kwam daarbij vaak ter sprake. Wirth bleef het beschouwen als een latere en door de tijd beïnvloede bewerking van een authentieke, oeroude bron.<sup>14</sup>

De belangstelling voor zinnebeelden was in die tijd groot. Men meende daarin de bewijzen te vinden dat het Germaanse of nog vroegere verleden nog rudimentair aanwezig was in de huidige plattelandscultuur. Vooral in Duitsland zou deze 'tak van wetenschap' in de jaren twintig en dertig tot bloei komen. De runenkunde zou een belang-

<sup>10</sup>

'De uileborden en andere zinnebeeldige teekens in Friesland en het oud-Friesche geloof', *Bolswarder Courant*, 6 december 1922.

<sup>11</sup>

Wumkes, *Nei sawntich jier*, 184.

<sup>12</sup>

Wumkes, *Paden*, 482.

<sup>13</sup>

It Heitelân, 9 februari 1924. Aangehaald in: Wumkes, *Nei sawntich jier*, 185.

<sup>14</sup>

Huisman, 'Ahnenerbe'; Wumkes, *Nei sawntich jier*, 185; Van der Molen, *Uileborden*, 45-47. Vgl. Jensma, 'Gespeelde traditie'.

rijke bijdrage leveren aan de historische onderbouwing van de nazi-ideologie.<sup>15</sup> Met onze hedendaagse kennis kunnen we Wirths werk zonder meer als wetenschappelijke kwakzalverij betitelen, maar ook toen al spraken sommigen hun twijfel uit. We begrijpen Wumkes' bewondering voor Wirth dan ook nauwelijks, laat staan dat wij begrijpen waarom de fantastische theorieën van Wirth in Friesland aanhang vonden en navolging kregen.

Een van Wirths volgelingen was de journalist Willem Hielkema (1888-1944). Vanaf het eind van de jaren twintig verscheen van diens hand een groot aantal publicaties op folkloristisch, oudheidkundig en heemkundig terrein, waarvan vele in het *Nieuwsblad voor Friesland*. Hielkema toonde zich zeer bezorgd om de intocht van niet-Friese cultuur in dit gewest vanaf 1498, toen de hertog van Saksen een eind had gemaakt aan de 'Friese vrijheid'. Deze ontwikkeling had 'tot op den huidigen dag het Friesche volksbewustzijn overschaduw'd'.<sup>16</sup> Hij bepleitte daarom een Frieszinnige studie van de Friese folklore. Hielkema publiceerde over ûleboerden, grafheuvels en terpen, over Karel Martel en de Friezen, en het Grootfriesche rijk van de elfde eeuw. Dergelijke onderwerpen beschouwde hij als opgravingen in de oude levensruimte van de Noordzee-Germanen. Kennis van het Oudgermaanse leven en de sagen moest als de geestelijke grondslag dienen van de Friese folklore. In een inleiding voor de Provinsjale Underwiis Rie fen Fryslân sprak hij in december 1935 over nederzettingen in Friesland uit de tijd voordat daar terpen waren opgeworpen. 'De Friezen waren immers zeevaarders, landbouwers en mannen die met het wapentuig de vijanden van hun Friese land, het Vrije land (Fria) op harde wijze wisten terug te werpen. Spr. [spreker] had de heilige lijnen van de oude nederzettingen ook in kaart gebracht in verband met de oude godsdienst en de plaatsnamen.'<sup>17</sup> De geestverwantschap met Wirth is duidelijk.

In december 1929 zond Hielkema een in het Duits geschreven handschrift naar Wirth, die het als artikel in de voor Hielkema onbekende *Blätter für Freunde germanischer Vorgeschichte* plaatste. Het betrof een Wirthiaanse interpretatie van plaatsnamen in de gemeente Opsterland. Ureterp (Oerterp) en Olterterp waren in zijn ogen van oorsprong Ingväonische namen, afgeleid van 'die Winterszwilling-Gotheit Ur und Ollr'. De hoofdrivier van Friesland, de Boorn (Burdo), ontsprong immers in het oosten van de provincie, aan de wieg van het zomerlicht en het graf van

15

Voor de betekenis van de runen voor het nationaal-socialisme in het algemeen en de activiteiten van Wirth en 'Das Ahnenerbe' op dat terrein in het bijzonder, zie: Hunger, *Die Runenkunde*, 96-289.

16

Hielkema, 'Een onbekend land', 146.

17

W. Hielkema, 'It Frysk doarp', *Slyucht en Rjucht* (1935) nr. 52, 959.



het winterlicht. Zuidoost-Friesland was in zijn ogen dan ook 'einst der winterliche Aufenthalt der ingvæonischen Friesen'.<sup>18</sup> 's Zomers verbleven zij op de lage landen langs de rivier, in de herfst trokken ze zich terug op de oude geestgronden.

## De tegenstelling stad-platteland

De Fries-nationale benadering van het verleden werd sterk beïnvloed door de stagnerende sociaal-economische en culturele ontwikkeling van het Friese platteland. Dat was sinds de negentiende eeuw een gebied waar ambacht en nijverheid grotendeels waren verdwenen. Het Friese platteland kon niet zijn gehele bevolking werk bieden en dat resulteerde in een voortdurend vertrekoverschot, vooral van jongeren. In de jaren twintig kwam, na enkele decennia van voorspoed, het landbouwbedrijf opnieuw in de problemen en al spoedig bleek het boerenbestaan nauwelijks nog lonend. De landbouwmechanisatie veroorzaakte in de jaren twintig en dertig een nieuwe trek naar de steden.

Door de economische schaalvergroting en de moderne vervoers- en communicatiemiddelen ging het platteland in toenemende mate deel uitmaken van een grotere wereld. De sociale samenhang van de Friese plattelandsdorpen kwam in de twintigste eeuw onder zware druk te staan. Misschien wat later dan in plattelandsgebieden elders in het land, waar dit proces reeds in de negentiende eeuw had plaatsgevonden, dreigde agrarisch Friesland het eigen karakter te verliezen. Het ging in toenemende mate lijken op de rest van Nederland. Fries-nationale groepen vreesden dat een dergelijke vervlakking van regionale verschillen de definitieve ondergang van de Friese taal en cultuur zou betekenen.<sup>19</sup>

De protestbeweging onder boeren viel in Friesland voor een deel samen met de Fries-nationale actie. Kandidaat-notaris Jan Melles van der Goot (1903-1940) legde in zijn geschriften een rechtstreeks verband tussen de veranderingen in het agrarisch bedrijf en de bedreiging van de Friese cultuur, die in zijn ogen een boerencultuur was. Omdat de Germanen ook boeren waren, verbond hij het Fries-nationale beginsel dan ook gemakkelijk met het Germaanse verleden. De Friese cultuur had funeste invloeden ondergaan van de Romaanse cultuur, de Franse revolutie, de

18

Hielkema, 'Eine wintersonnwendliche Kultstätte', 79.

19

Vgl. Van Ginkel, 'Illusies', 345-347; Frieswijk e.a., *Geschiedenis van Friesland*, 237-238, 298-301; Te Velde, 'Natievorming', 103.

Verlichting en het marxisme. Deze voor het overige geïsoleerd staande figuur zou de inspirator en ideoloog worden van het Frysk Faksiste Front (1933) en van de Fryske Folkspartij (1938). Bij Van der Goot en andere Friese voormannen als Douwe Kalma, Rintje Sybesma en Douwe Kiestra zien we eenzelfde conservatief en cultuurpessimistisch denken, vertaald in antirationalisme en antimodernisme, dat in het Interbellum sommige Nederlandse intellectuelen bewoog. De vervlakkende gevolgen van internationalisering, industrialisering en mechanisering, massificatie en urbanisering deden hen vrezen voor de komst van een 'grootstedelijke asfaltcultuur', die tot een ontworteling van het platteland zou leiden. Wanneer het om stadscultuur ging, dacht men in Friesland niet in de eerste plaats aan de elf Friese steden, maar aan die in het westen van het land. De tegenstelling stad-platteland werd dan ook opgevat als een tegenstelling tussen Holland en Friesland.

De jonge Friese dichter Sytse Jan van der Molen keerde zich tegen nieuwe cultuuruitingen als de 'tigerrag' en tegen de oprukkende autowegen, die hij beschreef als betonnen vloeken in het Friese landschap. 'In kostbre blom gyng yn ús forlern' (Een kostbare bloem ging in ons verloren), dichtte hij in 1938 en daarmee doelde hij op de moderne tijdgeest die zijn geliefde Friese land en volkscultuur bedreigde. Er was echter nog hoop, want de maatschappelijke veranderingen op het Friese platteland waren nog niet zo diepgaand. In zijn dorp bestond weliswaar geen fanfare meer, maar een 'band', maar wanneer die begon te spelen en de jongkerels gingen dansen, bleek dat ze toch boeren waren gebleven.<sup>20</sup>

Van der Molen was sterk gericht op het behoud van het 'volkseigene'. Hoewel geen lid van de fascistoïde Fryske Folkspartij van Van der Goot en Kiestra, deelde hij wel hun kritiek op de politieke en economische dominantie van 'Holland', het oprukken van de decadente stadscultuur en het veronachtzamen van de oorspronkelijke waarden van 'volk' en 'grond'. Al in 1936 keerde hij zich fel tegen de hyperpersoonlijke kunst, de stadse verzen en de zieke en slappe westerse cultuur van de Friese schrijvers van zijn tijd. Net als de germanist en volkskundige Jan de Vries zag hij in de boerenroman het prototype van een vernieuwende en revolutionaire volksliteratuur. Het boerenbestaan was immers de bron van het volksleven en bij de boeren was de zuiverheid van het ras ongeschonden bewaard gebleven.<sup>21</sup>

20

S.J. van der Molen, *Utsjoch. In bondel fersen* (Bolsward 1938).

21

Frieswijk, *Folks Fryslân*, 7-19. Vgl. Van Ginkel, 'Illusies', 368-369.



Jonge Friese intellectuelen en studenten raakten onder de invloed van de ideeën van Van der Goot en Sybesma. De voornamelijk uit studenten bestaande Frysk Nasjonael Striidsboun 'De Swarte Heap' bijvoorbeeld stelde zich in de herfst van 1932 teweer tegen de 'Hollandse' onderdrukking. Zij definieerden de Friezen als een apart Germaans volk en hanteerden als symbool een runenteken, het juulrad. Ook de meeste leden van het een jaar later door Van der Goot en Sybesma opgerichte Frysk Faksiste Front waren student.<sup>22</sup>

Een duidelijke stimulans voor de Friese volkskunde vormde in de jaren dertig de opkomst van een Friese heemkunde ('geakunde') en een Fries-nationale geschiedschrijving. Het werk van Herman Wirth bleef van invloed, terwijl de ontwikkeling van de discipline volkskunde in het werk van Friese amateur-volkskundigen begon door te dringen. Dat in de volkskunde een toenemende belangstelling was ontstaan voor de plattelandscultuur als een laatste vluchtoord voor de eigen waarden en als tegenhanger van de moderne maatschappij, sloot vanzelfsprekend aan bij de Fries-nationale opvattingen. Doorgaans

▲  
Fries studentencongres in de jaren dertig. Vooraan geheel links Haring Piebenga, vierde van links lector P. Sipma, zesde van links Douwe Kalma. Op de derde rij geheel links Jan Barle Vries en achteraan geheel links Ype Poortinga. Foto: archief FLMD Leeuwarden.

<sup>22</sup>  
Vries, 'Wie der fascisme'.

zette men zich, zoals we zagen, daarbij sterk af tegen 'Holland', dat met zijn stadscultuur verantwoordelijk werd gehouden voor de taalonderdrukking en de economische achterstand van Friesland.

### Het verre Friese verleden en het eigen 'gea'

De Jongfriese beweging was van mening dat door de onderdrukking door 'Holland' de Fries zijn verleden was kwijtgeraakt. Het Friese volk werd te weinig als een afzonderlijke natie beschouwd en historici hadden te weinig oog voor de eenheid van de Friese stammen. Daarmee kwam tevens een Grootfries streven naar voren, waaruit contacten met de Duitse Nord- en Ostfriezen ontstonden en dat in de jaren dertig leidde tot enkele Grootfrieese congressen. De onderwijzer E.B. Folkertsma, in later jaren de leider van de calvinistische fractie binnen de Friese beweging, constateerde: 'De geschiedenis van een volk wordt niet gemaakt door de omstandigheden, noch door andere volken, maar door het volk zelf, in overeenstemming met zijn wezen. Zoals de volksaard is, zo is de geschiedenis van dat volk.'<sup>23</sup> De volksziel stond dus centraal. Daarmee werd de Germaanse oorsprong der Friezen opnieuw geaccentueerd en was een verbinding gelegd met de studie van het volkseigene.

De letterkundige Douwe Kalma (1896-1953), oprichter en leider van de Jongfryske Mienskip, zou in 1934 een Fries-nationale *Skiednis fen Fryslân* schrijven.<sup>24</sup> Centrale begrippen daarin waren 'land' en 'volk'. In zijn boek werd de Friese geschiedenis systematisch herschreven naar het ideologisch doel: het scheppen van een Fries-nationaal historisch kader om jongeren te activeren en te mobiliseren voor de strijd om de Friese wedergeboorte. Kalma benadrukte dat er in een ver verleden een Noordzee-cultuurkring was geweest, waarin de Friezen een centrale plaats innamen. Er was sindsdien staatkundig veel veranderd, maar de band tussen de Nederlandse en Duitse Friezen was gebleven. De Nederlandse staat kwam in zijn boek slechts voor als de ervvijand 'Hollân', waarmee de Friezen voortdurend overhoop hadden gelegen. Zijn opvattingen waren minder primitief dan die van Van der Goot, maar ook hij vond dat de Friezen in de eerste plaats als een Germaans volk begrepen moesten worden. De Fries was boer, en boer was ook de IJslander: twee Germaanse stam-

<sup>23</sup> Folkertsma, *Us Fryske skiednis*, 5.

<sup>24</sup> Vgl. voor Douwe Kalma: Krol, 'Ynliding'; Frieswijk, 'Geschiedschrijving'.

men waarvan de overeenkomsten in zijn ogen zo nu en dan even sprekend als leerzaam waren.<sup>25</sup> Van Kalma's historische visie zou men in de loop der jaren de resultaten, de uit- en aftreksels op diverse plaatsen terugvinden. Zijn geschiedinterpretatie werd in Friesland nauwelijks bestreden en generaties cursisten zouden zijn boek gebruiken voor de akte Fries.

Dat een dergelijke anti-Hollandse visie in die tijd in Friesland niet ongebruikelijk was, bleek ook uit het voorwoord bij de in 1932 verschenen eerste Friese heemkunde: *De grietenij Dantumadiel*. De auteur was de in Groningen wonende bioloog Jacob Botke (1877-1939). Uit zijn werk sprak een sterk romantisch en gevoelsmatig Fries nationalisme: 'Zo krijgen we eindelijk een overzicht van al het Fries-eigene op het Friese heem, dit Fries-eigene kunnen wij weer aan de kinderen doorgeven, wanneer het onderwijs een beetje vrijer is geworden en dit moet en zal gebeuren, wanneer wij maar inzien, dat het toch geen pas geeft, dat Holland ons vrije! Friezen voorschrijft hoe wij hebben te leven.'<sup>26</sup> In dit boek werd door Botke tevens het Friese equivalent voor heemkunde of het Duitse *Heimatkunde*, de 'geakunde', geïntroduceerd.<sup>27</sup> De belangstelling voor dit 'volkseigene' was voor Botke het belangrijkste motief om zijn boek te schrijven. Maar wat de term 'Frysk-eigen' precies inhield, verduidelijkte hij niet.

## Opnieuw Herman Wirth

Na zijn terugkeer naar Duitsland in 1924 was Herman Wirth in Friesland niet in het vergeetboek geraakt; daar gaven zijn vele activiteiten dan ook alle aanleiding toe. In november 1932 haalde de Landesregierung hem naar Mecklenburg om een Forschungsinstitut für Geistesgeschichte en een Freilichtmuseum (openluchtmuseum) te stichten. In de zomer van 1933 kreeg hij van de Pruisische regering een baan als buitengewoon hoogleraar aan de Berlijnse Friedrich-Wilhelms-Universität. Wirth stichtte daar 'Das Ahnenerbe', dat als het wetenschappelijk instituut van de ss in de jaren 1940-1945 in Nederland een belangrijke rol zou spelen. Tussen 1928 en 1933 publiceerde Wirth zijn grote werken.<sup>28</sup> Volgens Wirth kwam de West-Europese beschaving niet uit het oosten maar uit het arctische noordwesten. Daar woonden in de IJstijd de voorvaderen van de latere bewoners van Atlantis en de

25

Kalma, *Skiednis*, 12.

26

Botke, *Grietenij Dantumadiel*, 5.

27

Het 'gea' (= streek) werd door hem overigens ruimer opgevat dan in de heemkunde gebruikelijk was, omdat hij daarbij ook de geologie en de biologie, het natuurleven en de natuurbescherming betrok. Hoewel zijn boeken, artikelen en vooral zijn nagelaten handschriften boordevol volkskundig materiaal staan, had hij er volgens Jurjen van der Kooi nauwelijks een idee van wat volkskunde precies inhield (Van der Kooi, 'Botke', 70).

28

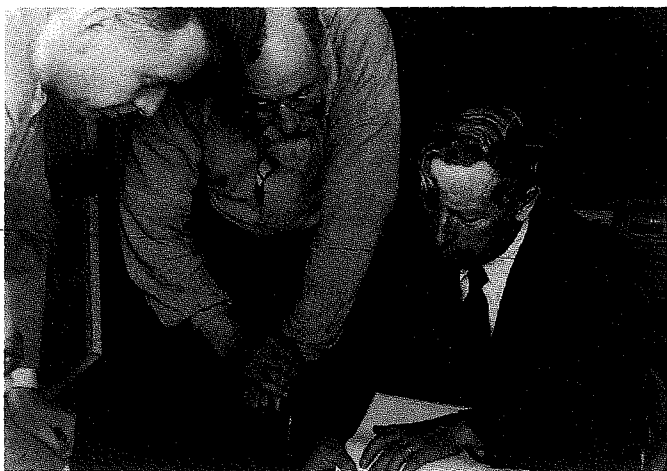
*Der Aufgang der Menschheit* (1928), *Was heisst Deutsch* (1931) én *Die heilige Urschrift der Menschheit* (1931-1936), dat kan worden beschouwd als zijn hoofdwerk. Vgl. Wiwjorra, *Herman Wirth*, 16; Hielkema, 'Wirth'.

Thuata-volken, waarvan de Germanen en dus ook de Friezen rechtstreeks afstamden. Vandaaruit had het noordse ras alle hogere cultuur (religie, taal, schrift) over de wereld verbreed.

Onomstreden was zijn werk ook in Duitsland niet. Het werd aanvankelijk doodgezwegen en later werden zijn wijsheden als *Irrtümer* of *Phantasien* afgedaan. Eind 1933 gaf het Duitse Instituut van de universiteit van Breslau 'in het belang van de zooveel betekenende wetenschap der Deutsche oergeschiedenis' een verklaring uit, ondertekend door de hoogleraren B. Werker, F. Ranke, Th. Siebs en W. Steller. Daarin werd het laatste boek van Wirth, *Die Ura Linda Chronik*, met de grond gelijk gemaakt. 'Juist in een tijd, nu tot ons aller vreugde alle lagen van het volk zich weer met geestdrift wenden naar den Germaanschen oertijd, kan het opwekken van zulke valsche vraagstellingen door de teleurstelling, welke hierop noodwendig moet volgen, gevaarlijk worden en is een snel ingrijpen noodzakelijk om het toebrengen van schade aan de nationale gedachte te verhoeden.' Aldus een samenvatting in de *Leeuwarder Courant*, die de affaire-Wirth uitgebreid volgde.<sup>29</sup> Wirth zou dan ook door de ss enkele jaren later op een zijpad worden gemanoeuvreerd en uit 'Das Ahnenerbe' worden verwijderd.

Wirth was in zijn nieuwe werk het korte verblijf in Friesland bepaald niet vergeten. Daarin waren een aantal tekeningen opgenomen uit zijn Sneker tijd en ook het ûleboerd speelde weer een rol. De Oera-Lindakroniek beschreef hij opnieuw als een bron van oud-Arische wijsheden, die bewijsmateriaal aandroeg voor zijn visie op de ontwikkelingsgang der beschaving. Hij had er een platenatlas aan toegevoegd met afbeeldingen van Juul- en andere raden, levensbomen, ûleboerden en koekplanken. Uiteraard werd er in Friesland met grote belangstelling naar gekeken. Willem Hielkema hield inleidingen over zijn werk en bij de Friese studenten viel het in vruchtbare aarde. Het baanbrekende werk van Wirth zou volgens Hielkema tot een heel nieuwe geschiedschrijving op alle levensgebieden leiden.

In december 1934 werd Wirth door de Federatie van Friese Studentenverenigingen gevraagd om op hun kerstcongres in Leeuwarden te spreken. Hij hield daar drie lezingen van ieder enkele uren over de Oudfriese religie, geïllustreerd met smalfilms en lichtbeelden. Zijn kleding was apart, en de Friese studenten deden gaarne aan het



Herman Felix Wirth (rechts) legt in 1935 te Bakkeveen het runenschrift uit aan Sybe Douwes de Jong (links), journalist van de *Leeuwarder Courant*, en Jarig van der Wielen, stichter van de volkshogeschool 'Allardsoog'. Foto: archief FLMD Leeuwarden.

spektakel mee; die uit Wageningen hadden blauwe mutsjes opgezet. De bijeenkomsten werden geopend met het Friese volkslied en daarop volgde een driewerf 'Fryslân Oerein!'. Wirth en een klein groepje studenten brachten daarbij de Hitlergroet.<sup>30</sup> 'Verslaggever' van het Friese blad *Sljucht en Rjucht* beleefde zeldzame uren: 'Op welk een hoog, intellectueel hoog en moreel hoog, niveau stond zijn voordracht.'<sup>31</sup> De Friese wetenschappers en de mannen van het Fries Genootschap waren afwezig, op de Groninger lector Fries drs. Pieter Sipma na.

Met zijn hernieuwde optreden in Friesland vond Wirth onder studenten een nieuwe aanhang. Tijdens dit bezoek liet hij in het Fries Museum gipsen afdrucken maken van koekplanken uit Friesland, en twee Friese studenten liepen voor hem in het voorjaar van 1935 tal van bakkers in de provincie af. De afbeelding op de koekplanken zou de befaamde 'witte vrouw' uit de Germaanse mythologie voorstellen.

Begin augustus 1935 werd Wirth opnieuw door de studenten uitgenodigd. Voorafgaand aan zijn optreden, dit keer in Bakkeveen, vond in de zomer van 1935 in Burgum een tweetal opgravingen plaats.<sup>32</sup> Het ging om de 'Poppestien'. Dergelijke 'kinderstenen' kwamen ook in andere landen voor. Volgens de overlevering zou de steen, wanneer er op een boerderij in de omgeving van de steen een klokje begon te luiden, een beetje omhoogkomen en zou er een baby onder vandaan komen. Deze heilige steen, die het vermogen had vrouwen kinderen te schenken, zou vroeger in het centrum van een Germaans heiligdom hebben gestaan. Het onderzoek werd, op instigatie van Herman

<sup>30</sup> Forslachjouwer, 'Ald-Fryske religy', *Sljucht en Rjucht* 39 (1935) nr. 1, 12 en (1935) nr. 2, 26-28.

<sup>31</sup> 'Ald-Fryske religy. Prefester Wirth to Ljouwert', *Sljucht en Rjucht* 38 (1934) nr. 52, 957.

<sup>32</sup> *Leeuwarder Courant*, 16 augustus 1935.

Wirth, uitgevoerd door de archeoloog dr. August Meier-Böke van 'Das Ahnenerbe'.

De opgravingen bij de Poppesteen en het Noormannenpoortje van de kerk leverden niets op, maar de tocht van twee wichelroedelopers langs Friese en Drentse kerken had volgens Wirth wel resultaat. 'Op den tocht langs den Noordelijken muur reageerden de roeden der beide loopers op een punt, ongeveer negen meter gelegen van den N.W.-hoek; de roeden wezen een rechthoekje, tegen den muur aan met een zijde van 75 c.M. en loodrecht op den muur van ongeveer een meter. Bij alle onderzochte kerken vond men ditzelfde verschijnsel. Wij zouden niet gaarne positieve gevolgtrekkingen maken uit deze gegevens; dat laten wij aan de folkloristen over. Doch hier zij slechts gewezen op het feit, dat tegenwoordig van vele zijden een aanvang wordt gemaakt met het zoeken naar en bestudeeren van tekens of symbolen.'<sup>33</sup>

Ook de overlevering rond de 'Poppestien' was door Wirth bestudeerd en hij beschouwde die als een van de mooiste voorbeelden van het voor-christelijke geloof in 'wedergeboorte'. De student Jan Bartle Vries, die Meier-Böke en Wirth had geassisteerd, zou enkele jaren later schrijven dat volkskundige nasporingen het oude rijm over de steen bevestigden. Het ging om 'oeroude volkswijsheid', dat wil zeggen om 'Noordvolksche levenswijsheid', zoals de Midwinterzonnewende, de tijd van de ommekeer in het jaar wanneer de zon haar laagste punt had bereikt. Dat ondersteunde volgens Vries de conclusie van Meier-Böke, dat de Poppesteen oorspronkelijk de deksteen van een (vernield) hunebed was geweest, 'het graf van de Sibbe'. Het hunebed werd immers beschouwd als de plaats waar de gestorven voorouders werden wedergeboren in hun nakomelingschap.<sup>34</sup>

In Bakkeveen gaf Wirth een week lang onderricht aan 150 Friese studenten in de oudste geschiedenis van het Germanendom, de Oudgermaanse Thule-cultuur, de daarbij behorende runentekens en hun symboliek. Zijn betoog mondde uit in een toelichting op de 'grootsche zending van den nordischen mensch'.<sup>35</sup> Alle pogingen die in het verleden waren gedaan om de oude Germaanse invloeden terug te dringen, waren tot mislukken gedoemd. Daarvoor was de *Erbmassa* van het oude geestesgoed te sterk. Onze voorouders waren beslist geen ruwe kerels geweest, geen heidenen die pas met de cultuur in aanraking waren gekomen toen zij zich bekeerden tot het christendom.<sup>36</sup>

33

'De Poppesteen van Bergum en zijn omgeving. Kindergeloof en volksmythos. Toenemende belangstelling voor zwerfblokken, runen en symbolen. Onontgonnen terrein in Friesland', *De Courant*, 13 augustus 1935. De 'bijzondere correspondent' van het blad was waarschijnlijk Koos Wiersma.

34

*Nieuwsblad van Friesland*, 8 juli 1938, 'Uit de Wouden. Uit het grijs verleden II', door 'Woudman'. Meier-Böke concludeerde dat in een artikel in: *Germanien* nr. 6 (1938). Zie tevens: J.B. Vries, 'De legende van de poppesteen (Bergum)', *Eigen Volk* 15 (1944) 7-16 en 34-39.

35

*Leeuwarder Courant*, 7 augustus 1935. Vgl. (S.D.) d(e) J(ong), 'Prof. Dr. Hermann Wirth op Allardsoog', *Leeuwarder Courant*, 8, 10, 12 en 13 augustus 1935.

36

'Friesland het oeroude Germaansche land', *Nieuwsblad van Friesland*, 7 augustus 1935.



'Want ook onze voorouders hielden er een godsdienst op na, en als we ons in de studie er van gaan verdiepen en aan het naspeuren gaan, dan vinden wij, dat hun godsdienstige opvattingen niet alleen met de onze geheel en al strooken, maar dringt zich zelfs bij ons de vraag op, of wij niet in de verschillende vormen van onze hedendaagschen godsdienst de grondgedachte van den godsdienst onzer voorvaderen terug zien.'<sup>37</sup>

Vanuit de door hem geconstrueerde historische ontwikkeling zocht Wirth naar oude restanten die van deze (voor-)Germaanse oerreligie overgebleven en overgeleverd zijn. Juist bij de bestudering van zinnebeelden zou hij in Friesland volgelingen vinden. Ook in een andere kring bestond enthousiasme voor dergelijke ideeën. Het blad *Volksche Wacht* typeerde Herman Wirth eind 1939 nog als één van dit 'soort geniale onderzoekers', en het gaf een uitgebreide uiteenzetting van diens denkbeelden.<sup>38</sup>

### Discussies binnen de volkskunde

Willem Hielkema noemde het in de jaren dertig de taak van volkskundigen om het volk te wijzen op de 'eigen aard' en op de 'streekeigen cultuur'.<sup>39</sup> Hij noemde de bestudering van folklore ('wel vertaald als volkskunde') een werkzaam middel om het Friese volk nieuwe volkseigen levensvormen te doen vinden, zodat de volkskracht versterkt zou worden. Immers, in die folklore lag het gemeenschappelijk geestesbezit: de verhalen van het Friese volk van gisteren. Hij omschreef folklore als het geheel van 'het weten, het geloven, de kunst, de zeden en gebruiken van een volk, de ondercultuur'.<sup>40</sup> De terminologie betreffende de versterking van de volkskracht komt overeen met die uit tal van zich om de democratie bekommerende initiatieven uit de jaren dertig, zoals de volkshogeschoolbeweging en de Woudhovenconferenties, maar ook met die van de fascistische en nationaal-socialistische groepen in Nederland.

Nu was de politiek in deze jaren ook de volkskunde binnengedrongen. Dat gold zeker voor Duitsland, waar Hitler aan de macht was gekomen, maar ook voor Nederland. Ideologische verschillen bepaalden in die jaren de discussie binnen de landelijke volkskunde. In de loop van de jaren dertig zou een deel van de Nederlandse volkskunde in nationaal-socialistisch vaarwater geraken. Men

<sup>37</sup>

Ibidem.

<sup>38</sup>

'De ontdekking van Herman Wirth', *Volksche Wacht* 4 (1939/1940) nr. 5, 5-6.

<sup>39</sup>

Vgl. Rooijakkers, 'De tot vorm gekomen persoonlijkheid', 21. Vgl. Hunger, *Die Runenkunde*, 449-458.

<sup>40</sup>

Hielkema, 'Geastlike groundslach'.

kon ook moeilijk een keus voor of tegen die opvattingen uit de weg gaan. De vraag was immers, of de Nederlandse volkskunde een deel van de Germaanse volkskunde was, of niet. De Nijmeegse hoogleraar in dat vak, Jos. Schrijnen, wees ideeën over raseenheid en -zuiverheid af, maar de invloedrijke folklorist Dirk Jan van der Ven herkende zich steeds meer in het nationaal-socialistische gedachtegoed en ook Jan de Vries stond er steeds minder afwijzend tegenover.<sup>41</sup>

De Vries zag de cultuur als een organisch geheel, waarvan de wortels in het Germaanse verleden lagen en waarvan de geest nog het meest leefde onder het gewone volk, in het bijzonder bij boeren, vissers en schippers. Bij hen waren de typerende karaktereigenschappen het beste bewaard gebleven. Het onder zijn redactie verschenen *Volk van Nederland* (1937) verheerlijkte de levensstijl op het platteland. Daarin stemde De Vries overeen met de folkloristen, die meenden dat de ware volkscultuur op het platteland te vinden was, maar hij bleef in de eerste plaats een wetenschapper. Hij moest weinig hebben van het simplisme waarmee oude Germaanse verschijnselen historisch gekoppeld werden aan de politieke uitingen van de nieuwe orde.

Een geheel andere benadering toonden P.J. Meertens en Anne de Vries in het boek *De Nederlandse volkskarakters*, waarin de Friese journalist Koos Wiersma de eigen provincie had beschreven. Dit boek was, aldus Van Ginkel, een uitzondering waarin nu eens niet werd gejammerd over de aantasting van de plattelandscultuur. Doorgaans bepaalden immers de populariserende 'volkse' studies van Van der Ven en geestverwanten het imago van het vak volkskunde. Germaans, oeroud en heidens – het lag dicht bij het nationaal-socialistische gedachtegoed, waar dezen in de komende jaren gevoelig voor zouden blijken.<sup>42</sup> Dat laatste gold ook voor Jan Rasch en diens populaire folkloristische tijdschrift *Eigen Volk*, waarin ook Friese auteurs publiceerden.<sup>43</sup>

Nog sterker was een dergelijk germaniserend populisme bij de NSB-groep rond F.E. Farwerck. In juni 1936 verscheen het eerste nummer van *De Wolfsangel*, dat zich 'strijdblad voor Nederlandsch Volksbewustzijn' noemde, onder redactie van mr. H. Reydon. In juli 1937 werd het een uitgave van de Stichting 'Der Vaderen Erfdeel'. Doel van de stichting was het volkseigene te schiften van het volksvreemde. Het Germanendom stond voorop en de

<sup>41</sup> Voskuil, 'Geschiedenis van de volkskunde', 60-61; Frijhoff, *Volkskunde en cultuurwetenschap*, 36-38; Van Ginkel, 'Illusies', 356-365; Van der Kooi, 'Volkskunde', 325.

<sup>42</sup> Van Ginkel, 'Illusies', 359, 368.

<sup>43</sup> Vgl. Van der Zeijden, 'Het ontstaan'.

Nederlandse cultuur vormde daarvan een zijtak. Het blad kreeg dezelfde naam als de stichting, maar werd in juli 1939 opnieuw omgedoopt, nu in *Volksche Wacht*. De Duitse invloed op de organisatie was vrij groot; bladen als *Germanien*, *Odal* en *Rasse* werden graag aangehaald. De publicaties uit deze kring waren echter van weinig wetenschappelijk belang. Niet ten onrechte typeerde de geschiedschrijver van de Nederlandse ss, N.K.C.A. in 't Veld, de groep als 'Farwercks knutselkring'.<sup>44</sup>

De nadruk bij Der Vaderen Erfdeel lag op de Friezen, Franken en Saksen als de Germaanse volken in Nederland.<sup>45</sup> Maar ook elders in de volkskunde was de tribale indeling in Friese, Saksische en Frankische invloeden wel gebruikelijk. In de oorlogsjaren stond een dergelijke indeling ook aan de basis van de activiteiten van de Volksche Werkgemeenschap. Toch werd deze indeling door Jan de Vries als te simpel beschouwd. De germanisering had in zijn visie eenheid teweeggebracht en het onderscheid tussen het 'Noordsche' en het 'Alpine' ras oordeelde hij belangrijker.<sup>46</sup>

## Volkseigen en volksvreemd in Friesland

In de tweede helft van de jaren dertig was de belangstelling voor de regionale geschiedenis en het volkseigene in Friesland dus sterk toegenomen. Een willekeurige jaargang van *It Heitelân* uit die tijd bevat tal van artikelen over volksgebruiken, volksgeloof, volkskunst, zegswijzen, volksverhalen, boerderijbouw en landbouwgebruiken. Ook werden wel discussiebijdragen opgenomen, bijvoorbeeld over het oude Friese boerenhuis. Maar van een systematische aanpak van de volkskunde was geen sprake. Dat kon ook moeilijk, omdat er geen organisatorisch verband bestond. Tevergeefs pleitte Willem Hielkema voor de oprichting van een Friese Antropologische Vereniging.<sup>47</sup> In juli 1941 constateerde S.J. van der Molen in een artikel over de betekenis van de volkskunde voor Friesland niet geheel ten onrechte dat de Friese beweging, in tegenstelling tot een eeuw eerder, te weinig oog had voor deze tak van wetenschap.

Dat gold zeker niet voor hemzelf en voor Klaes Sierksma, die in het midden van de jaren dertig hun intrede deden op het terrein van de volkskunde. Zij zouden in de komende jaren een vracht publicaties over de meest uiteen-

44

In 't Veld, *ss en Nederland* 1, 221. Vgl. Schöffner, *Het nationaal-socialistisch beeld*, 110-111, 152-173.

45

In 't Veld, *ss en Nederland* 1, 211.

46

Vgl. Van Ginkel, 'Illusies', 357 noot.

47

Hielkema, 'Geastlike grounsloch'.

lopende onderwerpen over Friesland uitstorten. Daarmee traden zij in het voetspoor van Willem Hielkema. Ook deze had zich op een breed terrein begeven en wisselde journalistieke met meer wetenschappelijke bijdragen af. Nog op twee andere punten zetten zij diens werk voort: ze speurden naar overblijfselen uit het verre Germaanse verleden en ze waren zeer Friesgezind.

De journalist Sytse Jan van der Molen (1912-1995) was van hen beiden de meest veelzijdige.<sup>48</sup> Hij was opgeleid tot onderwijzer, maar slaagde er in de crisisjaren niet in om in dat vak aan de slag te komen. Vanaf 1934 schreef hij over volksgebruiken en historisch boerderij-onderzoek, vanaf 1935 over sagen en volksgeloof. Zijn weg op het volkskundige pad verliep voorspoedig.<sup>49</sup> In 1938 maakte hij naam dankzij een boekje over het Friese boerenhuis. De publicatie van het eerste deel van zijn *Frysk Sêgeboek* in 1939 kwalificeerde hem als een kenner op dat terrein. Anders dan de schrijver Theun de Vries en de journalist Koos Wiersma, auteurs van boeken met in het Nederlands navertelde Friese sagen en mythen,<sup>50</sup> verzamelde hij systematisch. Bovendien publiceerde Van der Molen zijn sagen in het Fries, de volkstaal waarin ze waren overgeleverd. Van der Molen trad in de voetsporen van de negentiende-eeuwse volkskundigen als Joost Halbertsma en Waling Dijkstra, omdat ook hij zijn verhalen zelf optekende 'uit de volksmond'. Als werkloos onderwijzer trok hij er op de fiets op uit en registreerde aldus in de jaren 1935-1938 175 van dergelijke verhalen. Daarnaast vond hij er 650 door bronnenonderzoek. Zijn grote voorbeeld was het *Overijsselsch Sagenboek* van J.R.W. Sinninghe. Alle vier de delen van het *Frysk Sêgeboek* hadden reeds in 1939 kunnen verschijnen, maar de uitgeverij durfde het risico niet in één keer aan. De frisisist Jelle Brouwer zorgde ervoor dat de Groninger hoogleraar J.M.N. Kapteyn, bij wie hij was gepromoveerd, een inleiding bij het eerste deel schreef.<sup>51</sup> Met Kapteyn zou Van der Molen in de komende jaren nauwe contacten aangaan. In april 1939 verving hij deze op een volkskundig congres met een lezing over Friese sagen.

Voor de oorlog was Van der Molen bevriend geraakt met Klaes Sierksma (\*1918). Sierksma's volkskundige activiteiten stonden bijna vanaf het begin in het teken van zijn politieke overtuiging: Fries-nationaal én 'volks'. Bij Van der Molen was toen nog slechts sprake van een Fries-nationaal standpunt. Hij had, in tegenstelling tot Sierksma,



▲ Sytse Jan van der Molen (1912-1995). Foto: archief FLMD Leeuwarden.

<sup>48</sup> Voor een korte levensbeschrijving, zie: Frieswijk, 'Van der Molen'.

<sup>49</sup> Van der Molen, *Oanteikeningen*; Van der Molen, *Frysk Sêgeboek* 1.

<sup>50</sup> Th. de Vries, *Friesche Sagen* (Amsterdam 1925); J.P. Wiersma, *Friesche sagen* (Zutphen 1934) en *Friesche mythen en sagen* (Zutphen 1937).

<sup>51</sup> Van der Molen, 'Hoe ik tot het Frysk Sêgeboek kwam'.

vóór de oorlog geen banden met de nationaal-socialistische Fryske Folkspartij en met de 'volkse' kring van Der Vaderen Erfdeel.

In juli 1937 was de scholier Sierksma al gefascineerd door zinnebeelden. Hij deed toen een oproep om 'ûleboerden' te fotograferen, zodat Friesland Wirth voor zou zijn bij het oplossen van het raadsel van het ûleboerd.<sup>52</sup> Met dit onderwerp zou Sierksma ook in de komende jaren bezig blijven. Hij debuteerde op volkskundig terrein in 1938 in *Het Landbuis*, met een artikel over het boerenhuis in Friesland. In het 'volkse' blad *De Wolfsangel* verscheen in datzelfde jaar een artikel over een oud volksgebruik in Dantumawoude. Zijn conclusie was weids: 'Zoo openbaart ons dit halfvergeten Friesche dorpsgebruik geheel de wereldbeschouwing van een groot ras, welks cultuur zijn stempel diep op de wereld heeft gedrukt.'<sup>53</sup> Daarbij doelde hij niet op de Friezen, maar op de 'Indo-Germanen'. Ook zijn artikelen over zinnebeelden in Friese tijdschriften lieten over zijn politieke achtergrond geen onduidelijkheid bestaan. *Germanien*, het blad van het ss-instituut Das Ahnenerbe, nam in datzelfde jaar een artikel van de scholier over het ûleboerd op. Hij karakteriseerde het daarin als 'ein uraltes Symbol, das zwar hier und da in der ganzen nordischen Welt zu finden ist, aber vielleicht auch wieder am häufigsten in Friesland'.<sup>54</sup> In aansluiting op Wirth constateerde Sierksma dat er veel en sterk van elkaar verschillende exemplaren waren. Hij schatte het aantal ûleboerden in Friesland op drie- tot vierhonderd, waarvan hij er zelf in anderhalf jaar honderdvijftig had gefotografeerd. Verspreid over Friesland konden vier hoofdvormen worden onderscheiden. Het meest voorkomend was het type met onderaan een tweetal zwanen, dat het hart van Moeder Aarde omvatte, en dat werd gekroond door een runenmannetje.

In *Sljucht en Rjucht* constateerde Sierksma dat de grenzen van de gebieden waar wel en die waar geen ûleboerden voorkwamen, waarschijnlijk zouden overeenkomen met de grenzen van taal- en rasverschillen. 'Zo zijn er tal van oude volksverhalen, verspreid over de hele Arische wereld (ook in het Fries!), met steeds een vogel erin die het Levenswater, het *Heil* dus, aan de mensen overbrengt. En in de volkskunst, vooral de Germaanse, vinden wij daar de plastische uitbeelding van.'<sup>55</sup> Hij beschouwde Friesland als een gebied waar veel zinnebeelden van Germaanse oorsprong te vinden waren. Dat was geen wonder, want: 'Een



▲  
Klaes Sierksma versierde zijn ex libris in 1938 met het ûleboerd.

<sup>52</sup>  
*It Seinfjûr* 3, nr. 2 (7 juli 1937).

<sup>53</sup>  
'Strampel en Irminzuil', *De Wolfsangel* 2 (1937/1938) nr. 10, 1-2. Citaat op 2. Het artikel is, zoals in het blad gebruikelijk was, niet gesigneerd, maar de naam van Klaes Sierksma is op het exemplaar in de Provinciale Bibliotheek van Friesland bijgeschreven.

<sup>54</sup>  
Sierksma, 'Ulbretter- und Sinnbildforschung', 349.

<sup>55</sup>  
Klaes Sierksma, 'De Heilsfûgel yn de Fryske folkskinst', *Sljucht en Rjucht* 43 (1939), kerstnummer (ongepagineerd).

volk dat meer en zuiverder Germaan is dan het Friese, is niet gemakkelijk te vinden.<sup>56</sup> Zwanen, wolfsangels, man en klaverblad, Hagal en zonnerad, Ing, Tyr en Úll, hakenkruis, Odal, Jaar, halve maan, hart, rooster en paard, levensboom, draaiende zon en zonnepiraal had hij in Friesland gevonden en getekend. Op kippentrappetjes, oud houtsnijwerk, aardewerk en letterlappen, kortom op alles was wel een zinnebeeld te vinden.

### Op 'volkse' dwaalwegen

Het begin van de oorlog was een verwarrende tijd. Tal van Duitse instanties hadden, soms zonder het van elkaar te weten, mensen met geheime opdrachten naar Friesland gestuurd om zich op de hoogte te stellen van de Friese beweging en te onderzoeken of deze te winnen was voor het Grootgermaanse ideaal. Onder hen waren personen uit het Duitse Ostfriesland, met wie voor de oorlog reeds culturele en wetenschappelijke contacten waren onderhouden. De Friese beweging beantwoordde de gezochte toenadering met een wat dubieuze verklaring over de wensen met betrekking tot de Friese taal, maar ook met de mededeling op dit punt geen oorlogswinst te wensen.

Begin 1941 onderhield nog slechts een klein groep 'volkse Friezen' contacten met het bezettingsregime. Daaruit ontstond een 'Fryske Rie fen Saxo-Frisia', die onder Duitse druk binnen het organisatorisch verband van de kort daarvoor opgerichte Stichting Saxo-Frisia werd gebracht. Die ressorteerde weer onder de voorman van de Nederlandse (later: Germaansche) ss. De Groningse hoogleraar Johannes Marie Neele Kapteyn (1870-1949) was de leider van Saxo-Frisia. Hij bezette sinds 1924 de leerstoel Oudgermaanse filologie, met een bijzonder accent op de Duitse filologie, later aangevuld met een bijzondere leeropdracht voor het Oudfries. Met Friesland had hij nauwe banden; hij maakte deel uit van de Provinciale Onderwijsraad en het bestuur van de Fryske Akademy. Kapteyn zag in de oorlogsjaren mogelijkheden om van de Groningse universiteit een instrument te maken voor Duits-Nederlandse samenwerking. Ook van Duitse zijde zag men mogelijkheden in deze kleine universiteit. Daar leefden immers nog het Friese stambewustzijn en de Grootnederlandse gedachte.<sup>57</sup> Reeds in 1938 had Kapteyn een tijdschrift *Saxo-Frisia* opgericht, waarmee hij 'de onwenselijke an-



▲  
Het wapen van de Stichting Saxo-Frisia. Links de Friese halve adelaar, die door Karel de Grote aan de Friezen zou zijn 'gegeven', en rechts het Saksische paard. Het onderschrift is een spreekwoord dat zowel in Friesland als in het Duitse Nord-Friesland voorkomt: heldere kimmen verruimen het hart. Het wordt gebruikt om aan te geven dat na tegenspoed voorspoed zal volgen. Ongetwijfeld werd hier gerefereerd aan de Germaanse wedergeboorte.

<sup>56</sup>  
Klaes Sierksma, 'Germaanske Sinbylden yn Fryslân', *Sljucht en Rjucht* 43 (1939) 40-43 en 777-780. Het eerste artikel werd gepubliceerd onder het pseudoniem M. Lasis. Citaat op 40.

<sup>57</sup>  
Boiten e.a., *Groningen*, 207.

tithese tusschen het Friesch en Saksisch wilde overbruggen'. Zijn mening was dat zowel Friezen als Saksen in Nederland een cultureel onderdrukte groep vormden, die in tegenstelling tot de verstedelijkte Hollanders onvankelijk waren voor een 'volkse' instelling. Daarvoor wilde hij zich met zijn Stichting Saxo-Frisia inzetten. Deze zou zich vooral met taal en volkskunde moeten bezighouden. Ook dat laatste onderwerp had sterk zijn belangstelling en in juni 1944 werd de bejaarde Kapteyn nog een leeropdracht in de Germaanse volkskunde verstrekt.

Van der Molen zou in de Fryske Rie een belangrijke rol gaan spelen. De Fryske Rie stond voor 'de ontwikkeling en verheffing van het Fries-eigen leven, in de overtuiging, dat een zuivere doorwerking van het Germaanse en Nationaal-Socialistische ideaal hiervan de verwezenlijking zal brengen'.<sup>58</sup> Het orgaan van de Fryske Rie, het luxueus uitgevoerde *It Fryske Folk*, schonk in heemkundig en volkskundig opzicht veel aandacht aan het 'Frysk-eigene'. Van der Molen voerde er enige tijd de redactie van. Uiteindelijk kwam het in 1944 vanwege de eigengereidheid van de Friezen en het voortdurend benadrukken van hun Friese identiteit tot een volledige breuk tussen Kapteyn en de Fryske Rie.<sup>59</sup>

In juli 1940 kwam Van der Molen in contact met Der Vaderen Erfdeel. Samen met Sierksma, die daar reeds lid van was, wilde hij zowel organisatorisch als ideologisch meer samenhang brengen in de Friese volkskunde. Het Duitse regime had namelijk een aantal mensen naar Nederland gezonden, die – in de woorden Van der Molen – 'een stroming onder de Duitsers vertegenwoordigden welke in de bezette gebieden de bloei van de volkscultuur wilde behartigen'.<sup>60</sup> Dit sterkte Van der Molen in de zienswijze dat de Friese cultuur en het Friese volk in volkskunde en geschiedenis eindelijk volwaardig aandacht zouden krijgen. Op 31 augustus 1940 richtten Van der Molen en Sierksma de Folkske Wirkmienskip 'De Friezen' op. Het doel van deze groep, 'die alle levensgebieden van de Friezen beslaat, is in de eerste plaats om het volksbesef bij het Friese volk wakker te roepen en te versterken. Bovendien wil de Wirkmienskip een lichaam zijn dat het Friese volk op het volkseigen terrein naar buiten vertegenwoordigt. Aan politiek wordt niet gedaan'.<sup>61</sup> De werkgemeenschap was een studieclub; de acht leden vormden een kerngroep die een bepaalde onderafdeling zou leiden. Men dacht reeds aan de uitgave van een boek over Friesland, rijk

58

*Leeuwarder Nieuwsblad*, 14 mei 1941.

59

De ontwikkeling van de Fryske Rie is beschreven door: Zondergeld, *Friese Beweging*, 383-444. Vgl. Frieswijk, 'Fryske bewegers', 86-94.

60

FLMD, *Vergeeld dossier*, 'Levensbericht', 3/13.

61

NIOD, Doc II-269 (Germaansche Werkgemeenschap), B-6, ontwerp schrijven aan 'Folksgenoat', z.d.

geïllustreerd en in de Duitse én Friese taal. In september van dat jaar maakte ook de Ahnenerbe-vertegenwoordiger in Nederland, dr. H.E. Schneider, melding van een boek *Det is Fryslân*, onder redactie van Sierksma, dat in 1000 exemplaren in het Fries en in 15.000 exemplaren in het Duits gedrukt moest worden.<sup>62</sup>

Met de namen van Schneider en 'Das Ahnenerbe' zijn we aangeland bij de Duitse supervisie op de richting die de heemkunde en volkskunde in het bezette Nederland zouden inslaan. Dr. Hans E. Schneider (\*1909) was half augustus 1940 door de ss-Forschungs- und Lehrgemeinschaft 'Das Ahnenerbe' naar Nederland gestuurd om onder andere het *Volkstum*-onderzoek hier eens goed te organiseren. De volkskunde was een van de lijnen waarlangs de ss werkzaam wilde zijn, maar het werd in Nederland wel een zeer belangrijke. Schneider voerde besprekingen met zijn vooroorlogse contacten uit de kring rond Farwerck en met de hoogleraren De Vries en Kapteyn. Het resultaat was, dat Der Vaderen Erfdeel onder zijn toezicht werd omgezet in een 'Volksche (sinds 1943: Germaansche) Werkgemeenschap'. Over de beginperiode zou Herman van Houten later schrijven: 'Het kwam erop aan, in het begin alle krachten te verenigen, welke in onze lijn lagen. Het waren er zeer weinige. Het lag voor de hand, dat elke politieke propagandist, die ons ten dienste zou kunnen staan, aangetrokken werd.'<sup>63</sup>

Er zouden werkgemeenschappen gevormd worden voor volkskunde, geschiedenis van stam en landschap, heemkunde en volks(boeren)kunst. Die moesten de ideologische stoottroepen vormen, vanwaaruit het Germaanse ideeëngoed over het eigen vakgebied zou worden verspreid. Voor de Volksche Werkgemeenschap was weliswaar een 'in de natuur gegeven feit', dat de lage landen bewoond werden door Friezen, Saksen en Franken, wier vestigingsgebieden nog immer duidelijk te onderscheiden waren, maar de hoofdtaak was 'de bewustwording der wezenseenheid aller Germaansche stammen en volken'.<sup>64</sup> Heemkunde en folklore speelden een belangrijke rol. Collaborerende volkskundigen en opportunisten kon men goed gebruiken om de Germaans-culturele overeenkomsten tussen Duitsland en Nederland aan te tonen.

Er werden plannen gesmeed voor een geïllustreerd populair-wetenschappelijk volkskundig maandblad voor een breed publiek, dat *Hamer* zou heten. In oktober 1940 verscheen het eerste nummer, prachtig vormgegeven en met

62

NIOD, BDC H 1014-7210, Brief Schneider, 10 september 1940. Ook in later jaren kwam een dergelijke uitgave nog ter sprake. De naam Sierksma werd toen niet meer genoemd. Wel werden als potentiële auteurs genoemd: Haring Piebenga (rassenkunde), Douwe Kalma (literatuur), Assien Bohmers (archeologie) en Van der Molen (zinnebeelden). Een dergelijk boek zou echter nimmer verschijnen.

63

NIOD Doc II-1136 (Volksche Werkgemeenschap), Proces-verbaal van de bespreking op 2 november 1942, Den Haag.

64

*Leeuwarder Courant*, 26 september 1940.



veel illustraties, want redacteur Nico de Haas had met het maken van propagandatijdschriften bij de socialistische Arbeiderspers de nodige ervaring opgedaan. Hoewel van de 'Folkske Wirkmienskip De Friezen' niets meer werd vernomen, hadden Friezen de eerste jaren in dit blad een forse inbreng. Die kwam voor rekening van Van der Molen, Diederik van Loo (pseudoniem van Sierksma) en de onderwijzer Bart C. Elskamp uit Hindeloopen, die overigens uitsluitend over zijn woonplaats schreef. Daarnaast werkten vooraanstaande Duitse nazi-geleerden als Von Stokar, Weigel en Plassmann mee. De oplage bedroeg 20.000 exemplaren. *Volksche Wacht* bleef verschijnen en moest een meer wetenschappelijk karakter krijgen.

Van der Molen was benaderd door Van Houten en tevens werd gesproken met Sierksma, die kennelijk beschouwd werd als een aanstormend talent. Hij komt bijvoorbeeld voor in de correspondentie van Schneider met zijn Berlijnse superieur Wolfram Sievers. Schneider had op 14 september 1940 in Nederland gesproken over de inzet van Sierksma in de pas opgerichte Volksche Werkgemeenschap. Hij was echter van mening dat 'der unbedingt dazu überredet werden soll, erst einmal sein Abitur zu machen, bevor er weiter Pläne innerhalb der Werkgemeinschaft in Angriff nehmt'.<sup>65</sup>

Van der Molen werd gevraagd voor het uitgelezen gezelschap van de Nederlandsche Cultuurkring, waar hij coryfeeën als Jan de Vries en D.J. van der Ven leerde kennen. Hun ideeën spraken hem aan. Wat Van der Molen in het nieuwe Duitsland ook waardeerde: de geweldige opbloei van de volkskunde, de naamkunde, de heemkunde en de volkscultuur.<sup>66</sup> In dit milieu constateerde Van der Molen een duidelijke verwantschap met zijn eigen belangstellingsgebieden. Bovendien zag hij mogelijkheden om zijn eigen – nauwelijks bescheiden te noemen – ambities te vervullen. In september 1941 was hij te midden van de prominenten van de 'volkse' heemkunde (als Reydon, Nachenius en Bursch) een van de sprekers op een studieconferentie op het Troelstra-oord in Beekbergen. Hij hield een inleiding over het Nederlandse boerenhuis.

In oktober 1941 werd Van der Molen betaald secretaris van de Stichting Saxo-Frisia, rechtstreeks onder Kapteyn. Het gaf hem de mogelijkheid zich grotendeels aan volkskundig en populair-wetenschappelijk werk te wijden. Daarbij beperkte hij zich niet tot Friesland. Met het fototoestel van Saxo-Frisia ging hij bijvoorbeeld op pad om in Borger de aan een boom gespijkerde nageboorte van het paard

65

NIOD BDC H 917, 05903-05911, Overzicht werkzaamheden Schneider, 16 september 1940. Vgl. voor de activiteiten van Das Ahnenerbe in Nederland: Kater, *Ahnenerbe*, en In 't Veld, *ss en Nederland*.

66

Vgl. Van Ginkel, 'Illusies', 362-365.

vast te leggen.<sup>67</sup> Van der Molen hield zich ook bezig met boerderijen, sagen en volksgebruiken in de aanliggende provincies Groningen en Drenthe. Hij had immers ontdekt, dat de rijkdom aan *Volkstum* die in Friesland aanwezig was – zij het in een wat andere vorm – ook elders in de Germaanse ruimte te vinden was. Hij besteedde veel aandacht aan de Saksische equivalenten van Friese uitdrukkingen en sprookjes, en was van mening dat daarvan in Noord-Brabant of Vlaanderen equivalenten te vinden zouden zijn. De motieven waren gemeenschappelijk Germaans, zo constateerde hij, maar de aankleding wisselde met volk, tijd en landschap. Dat maakte het weinige oorspronkelijke Friese echter nog niet armoedig, welnee, gehuld in het Friese kleed bleef het gaan om een stukje Fries-eigens. Zadelaktoren mochten dan langs de hele Noordzeekust voorkomen, van Normandië tot aan Denemarken, voor hem bleef het *de* Friese toren.<sup>68</sup>

### De opdracht van de Friese volkskunde

Wat was nu de betekenis van de volkskunde voor Friesland? Van der Molen zag die betekenis ‘in twee, eigenlijk in drie dingen. Eerst: het verspreiden van kennis onder de Friezen betreffende het Friese volkseigene in de breedste betekenis, ten tweede: het aanwijzen van elementen in dat volkseigene, die het gemeen heeft met andere Germaanse volken en stammen, ten derde: *het verbinden van de Friese mensen met de “onderstromen” van ons volksleven.*’<sup>69</sup> Een volk moest zijn geschiedenis kennen, weten hoe de grond waarop het leeft was ontstaan en door kennis van het volksleven en de volkswijsheid beseffen wat het eigene uitmaakte. Nu het ging om de toekomst van het Germaanse element in de wereld, was het beslist noodzakelijk ‘dat alle tegenstellingen en weerstanden, die er maar tussen Germaanse stammen leven of met opzet in het leven worden gehouden, verdwijnen, in het besef van de hoge eenheid, die dit historische uur vergt. Hier heeft de volkskunde een grote taak: de spiegel te zijn, waarin alleman en alle stam van Germaanse komaf zich in weervindt. Dat wil vanzelfsprekend niet zeggen, dat er een nivellering, een gelijk maken moet of zal komen. De grootste verscheidenheid blijft het doel, maar: gevat in een hogere eenheid. Het Germaanse besef van de Friezen wakker te roepen, de synthese tot stand te brengen – de volkskunde kan er aan meewerken

67

S.J. van der Molen, ‘De haam in den boom’, *Het Noorder Land* 1 (1941/1942) nr. 8, 225-230.

68

S.J. van der Molen, ‘De bitsjutting fen de folkskinde for Fryslân’, *It Frysk Folk* nr. 1 (1941/1942) 1, 6-7, citaat op 6. Vgl. ‘Volk en bodem in Friezenland’, *Hamer* 2 (1941/1942) nr. 10, 19-23, aldaar 21.

69

Ibidem, 6 (cursivering van Van der Molen).

om de verbindingen aan te duiden over bergen, zeeën en stromen heen.<sup>70</sup>

Vooralsnog hoefde hij niet bezorgd te zijn. In Saxo-Frisia en Volksche Werkgemeenschap speelden de Friezen een belangrijke rol, vooral in de eerste jaren. Tot september 1943 bestond ruim eenderde van het aantal leden van Saxo-Frisia uit leden van de Fryske Rie.<sup>71</sup> Die invloed bleek ook uit het aantal artikelen over Friese onderwerpen in *Hamer*, *Volksche Wacht* of *Ons Eigen Volk*. Daar zorgden Van der Molen zelf en Sierksma wel voor. Vanaf 1943 zou ook de pluimveekundige ir. Jan Bartle Vries regelmatig in het laatste blad publiceren en in 1943-1944 zou hij met J. Rasch de redactie ervan voeren. Ook in het door Rasch opgerichte Nederlandsch Volkskundig Genootschap speelden Friezen een rol. Op de Algemene Vergadering van de bond in oktober 1941 kwamen twee Friese onderwerpen aan de orde. De antropoloog dr. Haring Piebenga sprak over Friese boerenhuizen en vervolgens liet F.J. Overwijn nog blijken te geloven dat het Oera-Lindaboek gebaseerd was op 'een zeer zeldzame kroniek, welke aantekeningen bevat, welke groote waarde hebben voor de vóórgeschiedenis van de Friezen'.<sup>72</sup>

Van der Molen maakte naarstig gebruik van de mogelijkheden die de 'volkse' volkskunde in die dagen bood. Men raakt onder de indruk van zijn productie. In drie jaar tijd publiceerde hij vijf nieuwe boeken en verschenen drie delen Friese sagen die hij al klaar had liggen. In de eerste jaargang van *Hamer* (1940/1941) verschenen van zijn hand negen bijdragen, in de tweede jaargang zes. Tevens schreef hij regelmatig in *Het Noorder Land* en *It Fryske Folk*, in tal van andere 'volkse' bladen en in wetenschappelijke tijdschriften als *Volkskunde* en *Volksche Wacht*.

Op het terrein van het historisch boerderij-onderzoek was Van der Molen in deze jaren de deskundige. Hij breidde al spoedig zijn werkterrein uit naar de boerderijen aan de overzijde van de Zuiderzee en naar Groningen en Drenthe. In 1941 publiceerde hij een boek over het Drentse boerenhuis en een jaar later een over de Saksische boerderijen in Zuidoost-Friesland. Zijn boek *Het Friesche boerenhuis in twintig eeuwen* (1943), dat na een studie van negen jaar verscheen, was een samenvatting en verbetering van hetgeen de vermaarde boerderij-onderzoeker Klaas Uilkema en de Friese amateur-historicus Obe Postma eerder hadden geschreven. Daarbij maakte Van der Molen tevens gebruik van de resultaten van de opgravingen van oude

<sup>70</sup>  
Ibidem, 7.

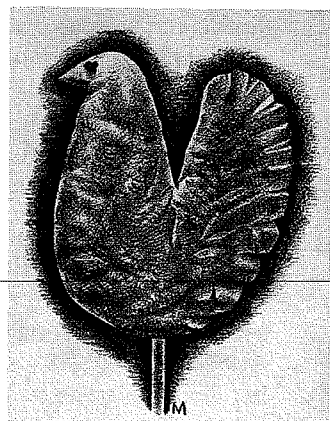
<sup>71</sup>  
NIOD 77-85, HSSPF 17d, Broekhuis, Verslag der Stichting Saxo-Frisia.

<sup>72</sup>  
'Diverse verslagen. Nederlandsch Volkskundig Genootschap', *Ons Eigen Volk* 2 (1941) 46-47, citaat op 47.

huizen in de terp van Ezinge door de archeoloog Van Giffen. In 1941 schreef Van der Molen in *Volksche Wacht* een synthese van zijn onderzoeksresultaten.<sup>73</sup> Deze artikelen kunnen worden beschouwd als de eerste publicatie sinds die van Uilkema, waarin serieus gepoogd werd een nieuw landelijk overzicht te presenteren op basis van de resultaten van het tot dan toe verrichte onderzoek. Tot werkelijke nieuwe conclusies kwam hij echter alleen met betrekking tot de niet door Uilkema beschreven gebieden Het Bildt en de Friese Wouden.<sup>74</sup> De synthese werd opgenomen in de herdrukken van Jan de Vries' *Volk van Nederland* (1941 en 1943).<sup>75</sup>

Van der Molen liet zich in deze jaren kennen als iemand die zijn werk in dienst van de tweede Germaanse wedergeboorte wilde stellen. Maar wel op zijn eigen wijze. In de inleiding van zijn boek *Kalenderfeesten* merkt hij op, dat de eerste Germaanse wedergeboorte (de gebroeders Grimm) de ogen van een aantal goede Friezen had geopend voor de waarde van het eigene van het stamland. 'Nu wij een tweede Germaansche renaissance beleven (men kan haar ook opvatten als een regelrechte voortzetting van de eerste, welke nu reeds tot een machtigen doorbraak komt), willen wij dien rijkdom kennen.'<sup>76</sup> Maar het thema 'bloed en bodem' stelde hem wel voor problemen. In de jaren dertig had hij de officiële Hitleriaanse rassen-theorie in een krantenartikel 'absoluut onwetenschappelijk' genoemd. Dat joden minderwaardig zouden zijn, noemde hij een dwaasheid. In de oorlogsjaren sloeg hij een iets andere toon aan. Hij was toen van mening dat het noordse ras het zuiverst voorkwam in Friesland. Maar de talrijke kleine en donkere Friezen (vooral in de Wouden), verschillend van het noordras van de kleigebieden, stelden hem voor een raadsel. Hij vroeg zich af of er misschien ook voor-Germaanse elementen waren te vinden in de bevolking van de Dokkumer Wouden.<sup>77</sup>

Eind 1942 verscheen het fraai uitgevoerde *Friesland Friezenland*, samengesteld door W.F. van Heemskerck Düker en S.J. van der Molen. Het was het derde deel in een serie van uitgeverij Hamer, die was gestart met de boeken *Zinnebeelden in Nederland* en *Wat aarde bewaarde*. Het boek werd door Jan de Vries aangeprezen, omdat het liet zien 'welk een prachtige volkskracht hier veilig bewaard is gebleven'.<sup>78</sup> De bedoeling van het boek was duidelijk. Vermelde een advertentie reeds: 'Dit boek stijgt uit boven de enge begrensdeheid van de Nederlandsche provincie



▲ Voor zijn werk maakte S.J. van der Molen vele tekeningen. Later kon hij beschikken over een fototoestel en stapte hij over op de fotografie. Voor zijn boek *Friesche kalenderfeesten* tekende hij het broodhaantje van de palmzondag in Akkrum.

73

Van der Molen, 'Nederlandsche boerenhuistypen'.

74

Van Olst, *Uilkema*, 171-192.

75

De Vries, *Volk van Nederland*, 81-115.

76

Van der Molen, *De Friesche kalenderfeesten*, 5.

77

S.J. van der Molen, 'Volk en bodem in Friezenland', *Hamer* 2 (1941/1942) nr. 10, 19-23. Vgl. Van Heemskerck Düker en Van der Molen, *Friesland Friezenland*, 45.

78

*Volkskunde* 3 (1943) 155.



Een stoere, blonde en ongetwijfeld arische Fries sierde het stofomslag van *Friesland Friezenland* van S.J. van der Molen en W.F. van Heemskerck Düker, een prachtig plaatwerk van 'Uitgeverij Hamer'. Advertentie achter op *Het Noorder Land*, het orgaan van Saxo-Frisia.

Friesland tot de volle rijkdom van het wijde Friezenland, zoover als maar Friezen wonen',<sup>79</sup> de inhoud liet zien dat daar alle gebieden onder vielen, waar ooit Friezen hadden gewoond. De Katwijkse vissersdochter en de Groningse dijkwerker vonden in het boek een plaats naast tal van Nederlandse en Duitse Friezen. Weg met het Friese separatisme! Het nawoord van de Zwolse historicus Johan Theunisz, voorzitter van de Volksche Werkgemeenschap, liet daar evenmin twijfel aan bestaan: 'Dit boek wilde doen zien, dat men nimmer een Germaansch volk, in dit geval het Friesche, kan losmaken uit zijn omgeving, omdat het immers met zijn land binnen het raam van het Groot-Germaansche Rijk aan de Germaansche broedervolken verbonden is, historisch, geografisch, cultureel, en bovenal door de banden van het bloed, die zoo ergens, dan toch wel het in de meeste Noordelijke gewesten van de Nederlanden op hun hooge waarden worden geschat.'<sup>80</sup>

Voor 'Fries separatisme' waren zowel de Nederlandse ss als de Duitsers (met het oog op de Duitse Friezen) als de dood. En niet ten onrechte. Friezen wilden best een Germaans volk heten, maar in het pangermaans gedoe dat ook het Duitse nationaal-socialisme kenmerkte, hadden ze weinig trek. Voor hen stond de Friese identiteit immer voorop. Dat was al zo geweest in de negentiende eeuw,<sup>81</sup>

<sup>79</sup> Advertentie in: *Het Noorder Land* 2 (1942/1943) 2.

<sup>80</sup> Van Heemskerck Düker en Van der Molen, *Friesland Friezenland*, 76.

<sup>81</sup> Voskuil, 'Geschiedenis van de volkskunde', 57.

en dit bleek opnieuw in de oorlogsjaren. Dat gold zelfs voor de groep 'foute' Friezen. Binnen Saxo-Frisia leidde dat eigenlijk vanaf het begin tot problemen. In Kapteyns ogen was de Fryske Rie niet meer dan een onderafdeling, maar de Friezen van de Rie dachten daar anders over. Hun interventies bij de bezettingsautoriteiten op het terrein van de taalpolitiek en zelfs op dat van de geldprijzen bij het kaatsen en kortebaanjorden, leidden tot conflicten met die autoriteiten en met Kapteyn. De Friezen accepteerden bovendien Kapteyns leiderschap niet. Van der Molen handelde eigenzinnig en bleek te veel een Fries, en dat bracht hem als secretaris van Saxo-Frisia in een onmogelijke positie. Dat was de reden dat hij per 1 mei 1943 werd ontslagen. Hij kwam vervolgens in dienst van de Germaansche Werkgemeenschap voor het verzamelen van volkskundig materiaal voor *Hamer* en het verrichten van verdere studie naar het boerenhuis. Hij moest daartoe samenwerken met dr. Martin Rudolph, hoofd van de afdeling voor Germaans bouwwezen, in Innsbruck. Toen na enkele dagen bleek dat men hem daar niet kon gebruiken, keerde Van der Molen in juni 1943 terug naar Nederland. Een volgende opdracht om in Noorwegen prof. Phleps te assisteren bij een onderzoek van Das Ahnenerbe naar de bouwcultuur van de Germanen, weigerde hij. Van der Molen verspeelde daarmee definitief zijn krediet bij de Duitse beschermheren van de volkse wetenschap. Hij kreeg zijn ontslag bij de Werkgemeenschap en pakte in oktober 1943 het journalistieke métier weer op.

Ook Klaes Sierksma kreeg binnen de nieuwe orde de gelegenheid zich aan de volkskunde te wijden. Een stipendium van de Von Humboldt-Stiftung en van Das Ahnenerbe stelde hem in 1941 in staat te Gent bij prof. Röhr sociografie en etnografie te studeren. Volgens een verhuiskaartje ging hij 'Op Viking'.<sup>82</sup> Hij was zeer enthousiast over de studie en maakte grote plannen. Spoedig zou hij een manuscript over de Duitse negentiende-eeuwse volkskundige Heinrich Riehl voor een uitgave bij Elsevier of Hamer klaarmaken (het manuscript moest dan met Pasen bij de uitgever zijn). In april 1942 kwam hij over om in Groningen voor de Stichting Saxo-Frisia een inleiding te houden over de reis van Riehl door Friesland.<sup>83</sup> Hij was toen tevens bezig met een volkskundige enquête, waarvoor hij tevergeefs de medewerking van de Fryske Akademy zocht.

In juni 1942 brak hij plots zijn studie af. Naar eigen zeggen verbrak hij 'om verschillende niet nader te om-

82

FLMD, map Klaes Sierksma.

83

Verslag in: *Het Noorder Land* 1 (1941/1942) nr. 7, 224. De lezing werd gepubliceerd onder de titel 'Met W.H. Riehl langs Frieschen weg naar Nederland', in: *ibidem*, nr. 10, 311-315 en nr. 11, 329-333.

schrijven redenen' alle banden met de Volksche Werkge-  
meenschap.<sup>84</sup> De Kulturpolitischer Referent van Das  
Ahnenerbe in Nederland, F.W. Mai, liet daarover geen  
onduidelijkheid bestaan: 'Er hat sich dort aber derart übel  
und unwürdig aufgeführt, dass ihm das Stipendium ent-  
zogen werden musste, dass er aus der "Volkschen Werk-  
gemeinschaft" und dass er von der Mitarbeit am "Hamer"  
ausgeschlossen werden musste'.<sup>85</sup> Hij typeerde het optre-  
den van Sierksma als 'eine gewisse Art von geistiger u.  
politischer Hochstapels'. Sierksma trad vervolgens in dienst  
bij de Landstand in Nederland en daarna bij de gelijk-  
geschakelde radio. Daarmee was Sierksma overigens niet  
geheel van het volkskundig podium verdwenen. Hij pu-  
bliceerde in 1944 nog enkele folkloristische bijdragen in  
*Ons Eigen Volk*.

De talrijke bijdragen van Sierksma aan de volkskunde  
kunnen, op enkele uitzonderingen na, populistisch en op-  
pervlakkig worden genoemd; hij was eerder een reisleader  
die toeristen in populaire stijl en hoog tempo langs de  
Friese folkloristische onderwerpen voerde. Een Groot-  
germaanse of nationaal-socialistische boodschap sprak nau-  
welijks uit deze artikelen; die bewaarde hij kennelijk voor  
andere gelegenheden. Zijn visie bleef sterk Fries-natio-  
naal. Behalve Van der Molen en Sierksma droeg nog een  
tweetal Friezen een bescheiden steentje bij aan de 'volkse'  
variant van de Friese volkskunde: Jan Bartle Vries en Ha-  
ring Piebenga.

Het werk van deze beide mindere goden uit de Friese  
volkskunde was overigens exemplarisch voor een groot  
deel van de volkskundige bijdragen in het kader van de  
nieuwe orde. Het resultaat stond in geen verhouding tot  
de snorkende woorden waarmee de resultaten van de 'volkse'  
wetenschap op dit gebied werden gepresenteerd en tot de  
minachting waarmee de 'oude' wetenschap werd afgedaan.  
Een afkeer van de democratie van het nationaal-socia-  
lisme en een blindheid voor wat er in het Derde Rijk  
allemaal werd opgebouwd, hadden Nederland, aldus het  
blad *Storm ss*, een wetenschappelijke achterstand opgele-  
verd, 'die haast ongelooflijk is'.<sup>86</sup> 'Tegen rassenkunde kijkt  
men aan als tegen een barbaarsche uitvinding, de praehistorie  
is helemaal niet in tel, officieel bestaát er zelfs geen Ne-  
derlandsche voortijdkunde. Nederlandsche *volkskunde* was  
iets, dat de staat tot voor kort nog met een paar honderd  
gulden per jaar (!) meende te kunnen afdoen, zoodat de  
*"Volkskundecommissie van de Nederlandsche Akademie voor*

84

FLMD 083.404.4, Sierksma aan  
Gombault, 9 juni 1942.

85

NIOD, HSSPF 17d, Mai aan Kapteyn,  
15 oktober 1943.

86

*Storm ss*, 12 september 1942, 'Strijd  
om een volksche wetenschap'.

*Wetenschappen*” nauwelijks over de middelen beschikte om enkele noodzakelijke formulieren te laten drukken en verder geheel dreef op den goeden wil van enkele onderzoekers, die deze wetenschap toegedaan waren.<sup>87</sup> Een leerstoel voor volkskunde was er slechts aan de roomse (in het blad gecursiveerd!) universiteit.

Aan de verandering ten goede die ‘de pioniers van de Volksche Gedachte’ in eigen ogen hadden gerealiseerd, kwam in 1944 een abrupt einde. Kort na ‘Dolle Dinsdag’ pakte de Germaansche Werkgemeenschap haar spullen in, om ze naar een depot in Duitsland te versturen. De foto-archieven en de clichés van *Hamer* kregen speciale zorg; die konden misschien nog voor de Duitse pendant *Hammer* worden gebruikt. Ook Saxo-Frisia begon aan de voorbereiding op de evacuatie. Kapteyn had reeds de wijk naar Duitsland genomen. Het ‘volkse experiment’ was voorbij en daarmee kwam in 1944 tevens een eind aan de kortstondige bloei van de Friese volkskunde, die in de tweede helft van de jaren dertig was begonnen.

### Slotbeschouwing: het Frysk-eigene voorop

Van der Molen en Sierksma zouden, gehinderd door een publicatieverbod en hun internering, pas na enkele jaren de draad weer oppakken. Van der Molen bleef ook na de bevrijding nijver publiceren. Hij werkte daarbij voor een belangrijk deel voort op de thema’s die hij in eerder jaren al had bestudeerd. De ‘Germaansche scheppingskracht’ van het boerenvolk verdween daarbij als verklaring voor de voortdurende ontwikkeling van het boerenbedrijf ten gunste van meer algemene factoren. Zijn conclusies werden voorzichtiger en genuanceerder. Het Germaanse domein uit de oorlogsjaren werd uitgebreid tot ‘West-Europees, vaak Europees en soms zuiver internationaal’.<sup>88</sup> Van der Molen produceerde na de oorlog opnieuw een indrukwekkend aantal publicaties over zeer uiteenlopende onderwerpen. Wanneer dat uit de jaren dertig en veertig wordt ontdaan van zijn ‘volkse’ Germaanse saus, kan worden geconstateerd dat het werk van Van der Molen de volkskunde in Friesland in belangrijke mate vooruit heeft gebracht. Dat geldt nauwelijks voor het werk van de andere ‘volkse’ Friese volkskundigen.

Maar een positie zoals Van der Molen in de jaren van de bezetting had gehad, zou hij op volkskundig terrein

87

Ibidem.

88

Van der Molen, ‘Frysk-eigene’, 122.



niet meer innemen. Zowel P.J. Meertens en zijn instituut als de Fryske Akademy toonden zich wat hem betreft wat kopschuw vanwege zijn oorlogsverleden.<sup>89</sup> Van der Molen werkte in de naoorlogse jaren overigens wel samen met de Akademy, die zich ook op volkskundig terrein ging begeven. In 1965 werd een 'Folkskundich Wurkforbân' van de Fryske Akademy opgericht, dat driemaal een *Folkskundich Fierboek* uitbracht, onder redactie van G. Bakker, J.J. Kalma, S.J. van de Molen en Y. Poortinga.<sup>90</sup> Men constateerde dat in het *streekûndersyk* van de Akademy in de Friese Wouden het volkskundige aspect weliswaar was opgenomen, maar volksgeloof, volksgebruiken, volksgeeneeskunde en volksverhalen werden in Akademyverband nog niet voldoende beoefend.<sup>91</sup> Wel zette de Fryske Akademy in later jaren een volksverhalenproject op touw, dat leidde tot een zevendelige publicatie van de hand van Ype Poortinga, waarbij ook Jurjen van der Kooi betrokken was. Deze activiteit stond overigens los van die van Dam Jaarsma, die voor het Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde een rijke verzameling volksverhalen bijeenbracht. En *last but not least* moet het verdienstelijke werk van dr. Jurjen van der Kooi zelf worden genoemd, die het Friese volksverhaal in een internationale context plaatste en een typencatalogus daarvan opstelde. Toch wist de volkskunde zich in de sterk uitbreidende personeelsformatie van de Akademy geen plaats te verwerven.

Bij de verschijning van het eerste *Folkskundich Fierboek* constateerde Meertens dat enkele artikelen daaruit niet misstaan zouden hebben in een tijdschrift van meer algemene aard, 'maar in het algemeen heeft men meer belangstelling voor het regionale dan het nationale'.<sup>92</sup> Veel van het volkskundige werk over Friesland werd gepubliceerd in Friese tijdschriften en bleef daarmee beperkt tot het Friese *fermidden*. Die conclusie geldt zeker ook voor de Friese volkskunde in het Interbellum. Een belangrijk gegeven is hier natuurlijk de Friese taal. De verbondenheid met de taalstrijd, de Friese beweging en de Fries-nationale actie leidde immers doorgaans tot het publiceren in die taal en daarmee tot een zeker isolement in het betreffende vakgebied.

Het voortdurend benadrukken van de Friese identiteit blijkt ook uit de thema's waarmee de Friese volkskundigen zich in de jaren tussen 1918 en 1945 bezighielden. Het zijn allemaal typisch Friese onderwerpen. Uit het brede scala van onderwerpen springen er drie uit: het historisch

89

Vgl. de beschrijving van het bezoek van ds. J.J. Kalma ('Zandstra'), J.J. Spahr van der Hoek ('Hoekstra') en dr. Y. Poortinga ('Ypma') bij: J.J. Voskuil, *Het Bureau*. Deel 1, *Meneer Beerta* (Amsterdam 1996) 725-726. Ook Dam Jaarsma had problemen met de op dit terrein actieve mede-Friezen Van der Molen en Poortinga: *ibidem*, 734.

90

*Folkskundich Fierboek*, 3 delen (Leeuwarden 1966, 1969 en 1970).

91

*Folkskundich Fierboek* 1 (1966), 5.

92

P.J. M(eertens), *Volkskunde* 68 (1967) 127.

boerderij-onderzoek, de volksoverleveringen en sagen, en de ûleboerden. Ten aanzien van de twee eerste onderwerpen kunnen we constateren dat Friesland hierbij in Nederland voorop heeft gelopen. De belangstelling voor het derde thema kunnen we voor een belangrijk deel op rekening schrijven van Herman Wirth en de daaropvolgende belangstelling voor zinnebeelden vanuit de 'volkse' richting. In wat mindere mate werden oude Friese gebruiken, kalenderfeesten, volksgeloof, volksgeneeskunde en volkskunst bestudeerd. Met de ûleboerden en andere Friese zinnebeelden hielden ook auteurs van buiten Friesland zich bezig, zoals Farwerck, Van Heemskerck Düker en Wirth en in Duitsland Helmers en de Ahnenerbe-medewerker Augustin.<sup>93</sup> Datzelfde gold voor het Friese boerenhuis, onder invloed van het stimulerende werk van Uilkema. Voor de oorlog publiceerden de Duitse geleerden Folkers en Junge over dit onderwerp.<sup>94</sup>

Hoewel van beïnvloeding van elders duidelijk sprake was, bleven de Friezen, met uitzondering van bijvoorbeeld Hielkema en Uilkema, opereren buiten het landelijk volkskundig forum. Zij publiceerden ook doorgaans niet in andere media dan de eigen Friestalige. Van der Molen en Sierksma waren degenen die daarin verandering brachten. In de oorlogsjaren werkten zij in een landelijk volkskundig kader en namen ze hun plaats in bij de 'volkse' instellingen die zich met dergelijke activiteiten bezighielden. Ook in de debatten over de richting waarin de volkskunde zich zou moeten ontwikkelen hebben de Friezen voornamelijk aan de zijlijn gestaan. Alleen Hielkema mengde zich in het nationale debat over de inhoud van de volkskunde, door hem gelijkgesteld aan folklore. Hij kritiseerde de herdruk uit 1933 van *De Nederlandsche volkskunde* van Jos. Schrijnen, omdat daarin aan het Fries en de Friezen niet de plaats was toegekend die hun toekwam.<sup>95</sup>

In het verlengde van Hielkema gaf Van der Molen in 1941 een program voor de richting die de Friese volkskunde moest inslaan. Daarmee legitimeerde hij de 'volkse' trend, die reeds in zijn eigen werk en dat van figuren als Sierksma, Piebenga en Vries tot uiting was gekomen. Organisaties als de Volksche Werkgemeenschap en Saxo-Frisia vonden in Friesland een dankbaar werkterrein, omdat daar de belangstelling voor de 'eeuwig levende tekens' als ûleboerden, runen en huismerken sterk aanwezig was. En men rekruteerde er zijn medewerkers. Het gevolg was dat de volkskunde in Friesland een 'fout' stempel kreeg. Het

93

Augustin, *Germanische Sinnbilder*; Menne Feiken Helmers, *Das Gulfbaus* (Oldenburg 1942).

94

J.U. Folkers, 'Zur Entwicklungsgeschichte des friesischen Hausbaues', *Niederdeutsch Zeitschrift für Volkskunde* 8 (1930) 65-110, met een 'Nachtrag' ibid. 9 (1931) 129-174 naar aanleiding van Uilkema; K. Junge, *Das Friesische Bauernhaus* (Oldenburg 1936).

95

Hielkema, 'Geastlike grounsloch'.

werk van anderen op dit terrein, zoals Klaas Uilkema, met zijn grote boerderij-onderzoek, maar ook Klaas van den Akker, Obe Postma, S.M. van der Galiën en G.A. Wumkes, die op volkskundig terrein minder publiceerden en ook minder op de voorgrond traden, verdwijnt daarmee enigszins naar de achtergrond. Dat was zeker het geval in de oorlogsjaren toen de volkskunde in Nederland en in Friesland bijna geheel werd gemonopoliseerd door de Germaanse Werkgemeenschap.

## Summary

## Folklore studies in Friesland

In the present article the author sheds new light on the study of folklore in Friesland in the years 1918-1945. The Frisian activities are compared with developments in the study of folklore in general. Because of its search for the typical Frisian-mentality ('het Fries eigene'), the 'Frisian movement' was of fundamental importance. Other crucial factors were the fanciful theories of Herman Wirth, the nationalistic Frisian historiography and the study of local customs ('heemkunde'). The Germanentum and old Frisian past became key elements in publications by Frisian scholars of folklore. The most prominent scholars on the subject became sympathisers of national-socialism and quite interested in organisations such as the 'Volksche Werkgemeenschap' (People's Cooperative). A consequence of the interest in the Frisian mentality was that many articles were published in the Frisian language and in Frisian periodicals. For this reason Frisian scholars of folklore also found a place in the larger study of folklore in the Netherlands.

## Literatuur

- Augustin, A., *Germanische Sinnebilder als Hofgiebelzeichen. Das Schwanengiebelzeichen in Niederländisch Friesland* (Berlijn 1942)
- Boiten, E.A.J. e.a. (red.), *Groningen in oorlogstijd. Aspecten van de bezettingsjaren 1940-1945* (Haren, Gr. 1980)
- Botke, J., 'Stadscultuur en plattelandskultuur', hand-schrift Fryske Akademy, Leeuwarden
- Botke, J., *De gritenij Dantumadiel* (Dokkum 1932)
- Breuker, Ph.H., 'Oer skriuwers, boek en útjeften', in: Bruorren Halbertsma, *Rimen en teltsjes* (Leeuwarden 1993) 587-613
- De Bleyser-Anné, T., *Eigen Volk - Ons Eigen Volk (1929-1944). Nederlandse Volkskundige Bibliografie XII* (Antwerpen 1971)
- Dekker, A.J., '150 jaar Nederlands volksverhaalonderzoek', *Volkskundig Bulletin* 4 (1978) nr. 1, 1-28
- Dekker, T., 'Het Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur. Een mislukt initiatief tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Volkskundig Bulletin* 20 (1994) nr. 3, 343-374
- Dow, J.R., en H. Lixfeld (red.), *The nazification of an academic discipline. Folklore in the Third Reich* (Bloomington/Indianapolis 1993)
- Emmerich, W., *Germanistische Völkertumideologie. Genese und Kritik der Volksforschung im Dritten Reich* (Tübingen Schloss 1968)
- Folkertsma, E.B., *Us Fryske skiednis* (Sneek 1916)
- Frieswijk, Joh., 'Fryske bewegers yn de Twadde Wrâldoarloch: tusken Scylla en Charybdis?', in: Ph.H. Breuker, H.D. Meijering en J. Noordegraaf (red.), *Wat oars as mei in echte taal. Fryske Stúdzjes ta gelegenheid fan it ôfskie fan prof. dr. A. Feitsma as heechlearaar Fryske Taal en Letterkunde* (Leeuwarden 1994) 85-106
- Frieswijk, Joh., 'Was er in Friesland een voedingsbodem voor het nationaal-socialisme?', *Doopsgezinde Bijdragen*, nieuwe reeks 24 (1998) 263-271
- Frieswijk, Joh., *Folks Fryslân en de literatuer. Fryske skriuwers ûnder hypnoaze fan 'e tritiger en fjirtiger jierren* (Bolsward 1995)
- Frieswijk, Joh., 'Op zoek naar S.J. van der Molen, volkskundige en historicus', *Fryslân* 1 (1995) nr. 2, 15-18
- Frieswijk, Joh., J. Huizinga, L. Jansma en Y. Kuiper (red.), *Geschiedenis van Friesland 1750-1995* (Amsterdam/Meppel/Leeuwarden 1998)
- Frijhoff, W.Th.M., *Volkskunde en cultuurwetenschap:*

- de ups en downs van een dialoog (Amsterdam 1997)
- Galen Last, H. van, *Nederland voor de storm. Politiek en literatuur in de jaren dertig* (Bussum 1969)
- Ginkel, R. van, 'Illusies van het eeuwig onveranderlijke. Volkskunde en cultuurpolitiek in Nederland, 1914-1945', *Volkskundig Bulletin* 24 (1998) nr. 3, 345-384
- Heemskerck Düker, W.F. van, en S.J. van der Molen, *Friesland Friesland* (Den Haag 1942)
- Hielkema, W., 'De geastlike gronslach fen it Frysk folklore. Ynlieding fen W. Hielkema.' (z.p. z.j.)
- Hielkema, W., 'It wirk fen Dr. Herman Wirth' (stencil lezing, z.p. z.j.)
- Hielkema, W., 'Eine winter-sonnwendliche Kultstätte in Westfriesland?', *Blätter für Freunde germanischer Vorgeschichte* 2 (1930) nr. 4, 74-83
- Hielkema, W., *Het Friesche Oelebord. Zinloze versiering of nationaal symbool* (Heerenveen 1936)
- Hielkema, W., 'Een onbekend land met een eigen geschiedenis, een eigen taal en een eigen nationale beweging', in: *Friesland. Propaganda-uitgave etc.* (Leeuwarden 1940) 142-149
- Hielkema, W., 'Volk en bodem II. In de levensruimte der Noordzee-Germanen', *Het Noorder Land* 2 (1942-1943) nr. 5, 135-141
- [Huisman, K.], 'Friesland, het Ahnenerbe en het nordische denken', *Leeuwarder Courant*, 9 augustus 1975
- Hunger, U., *Die Runenkunde im Dritten Reich. Ein Beitrag zur Wissenschafts- und Ideologiegeschichte des Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main enz. 1984)
- Jensma, G., 'Lees, leer en waak. Het Oera Linda Bok: een rondleiding', *De Vrije Fries* 72 (1992) 8-52
- Jensma, G., 'Gespeelde traditie. Het Oera Linda Bok en de uitvinding van het Friese verleden', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 219-234
- Jensma, G., *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1998)
- Kalma, D., *Skiednis fen Fryslân* (Dokkum 1934)
- Kalma, J.J., J.J. Spahr van der Hoek en K. de Vries (red.), *Geschiedenis van Friesland* (Drachten 1968)
- Kater, M.H., *Das 'Ahnenerbe' der ss 1935-1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches* (Stuttgart 1974)
- Kooi, J. van der, 'Folksferhalen as fortelstoffe. (Ferslach fan in systematysk ûndersyk nei ynternasjonale forhaeltypen by de 19de-iesuske Fryske folksskriuwers)', in: *Philologia Frisica anno 1975. Lêzingen en neipetearen fan it 7de Fryske Filologekongres, oktober 1975* (Leeuwarden z.j.) 103-118
- Kooi, J. van der, 'Botke en de folkskunde', in: D.T.E. van der Ploeg en B. van der Veen (red.), *Balstiennen en wâldblommen. Libben en wurk fan Dr. Jacob Botke* (Leeuwarden 1977) 70-81
- Kooi, J. van der, *Volksverhalen in Friesland. Lectuur en mondelinge overlevering. Een typencatalogus* (Groningen 1984)
- Kooi, J. van der, 'De folkskunde aan de Nederlandse universiteiten. Een historisch overzicht', *Volkskundig Bulletin* 20 (1994) nr. 3, 323-342
- Kooi, J. van der, 'Het Fries eigene. Historie, taal of ...?', in: Carlo van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 141-154
- Krol, J., 'Ynlieding', in: Douwe Kalma, *Samle Fersen* (Leeuwarden 1996) 11-67
- Kylstra, A.D., 'Jan de Vries (1890-1964)', in: A. Moerdijk, W. Pijnenburg en P. van Sterkenburg (red.), *Honderd jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands* (Den Haag 1990) 93-114
- Meertens, P.J., 'Jan de Vries', *Volkskunde* 65 (1964) 97-113
- Molen, S.J. van der, *Oanteikingen oer it Fryske boerebûis* (Sneek 1938)
- Molen, S.J. van der, *Frysk Sêgeboek*, 4 delen (Assen 1939-1942)
- Molen, S.J. van der, 'Friesche folklore', in: *Friesland. Propaganda-uitgave etc.* (Leeuwarden 1940) 205-208
- Molen, S.J. van der, *Het Drentsche boerenhuis en zijn ontwikkeling* (Den Haag 1941)
- Molen, S.J. van der, *De Friesche kalenderfeesten. Volksgebruiken van Westerlauwers Friesland, het gebele jaar rond* (Den Haag 1941)
- Molen, S.J. van der, 'De Nederlandsche boerenhuistypen en hun bestudeering', *Volksche Wacht* 6 (1941/1942) 239-245
- Molen, S.J. van der, *Het Saksische boerenhuis in Zuid-oost Friesland* (Groningen 1942)
- Molen, S.J. van der, 'Het vraagstuk van het oelebord. Een samenvatting', *Volksche Wacht* 7 (1942/1943) 255-261 en 370-379
- Molen, S.J. van der, *Het Friesche boerenhuis in twintig eeuwen* (Assen 1943)
- Molen, S.J. van der, 'Nationale en provinciale elementen in de Friesche kultuur', *De Schouw* 2 (1943)

- nr. 6, 287-292
- Molen, S.J. van der, 'De historische landbouwkaart; een nieuw hulpmiddel bij de studie van het boerenhuis', *Volksche Wacht* 8 (1943/1944) 347-351
- Molen, S.J. van der, 'Oer it Frysk-eigene', *It Beaken* 27 (1965) 115-123
- Molen, S.J. van der, 'Hoe ik tot het Frysk Sêgeboek kwam', *Volkskundig Bulletin* 4 (1978) nr. 2, 118-121
- Molen, S.J. van der, *Uileborden* (Leeuwarden 1981)
- Olst, E.L. van, *Uilkema, een historisch boerderij-onderzoek. Boerderij-onderzoek in Nederland 1914-1934*, 2 delen (Arnhem 1991)
- Poortinga, Y., 'Das Sammeln von Volkserzählungen in Westfriesland', *Friesisches Jahrbuch* (Aurich 1973) 143-158
- Rooijakkers, G., "'De tot vorm gekomen persoonlijkheid van het volk". Volkskunst als cultuuriagnostose', *Volkskundig Bulletin* 23 (1997) nr. 2, 89-104
- Schöffer, I., *Het nationaal-socialistisch beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie* (Arnhem/Amsterdam z.j.)
- Sierksma, Kl., 'Ul Bretter- und Sinnbildforschung im Niederländischen Friesland', *Germanien. Monatshefte für Germanenkunde zur Erkenntnis deutschen Wesens*, (1939) nr. 8, 349-354
- [Sierksma, Kl.], *De foarsizzinge fen de Wolwa. Oerset út it âldiislânsk fen Klaes Sierksma* (Dokkum 1940)
- Schaaf, S.J. van der, *Skiednis fan de Fryske Biweging* (Leeuwarden 1977)
- Uilkema, Kl., *Bylden fan it greidebedriuw yn Fryslân om 1918 binne*. Besoarge fan G. Blom, Joh. Frieswijk en R. Uilkema (Leeuwarden 1995)
- Veld, N.K.C.A. in 't (red.), *De ss en Nederland. Documenten uit ss-archieven*, 2 delen (Den Haag 1976)
- Velde, H. te, 'Natievorming en politieke strijd in Nederland', *Beleid en Maatschappij* 22 (1995) nr. 2, 100-108
- Ven, D.J. van der, *Van scheepje-seilen en schuitje-varen* (Baarn z.j.)
- Ven, D.J. van der, *De heemliefde van het Nederlandse volk* (Naarden 1941)
- Voskuil, J.J., 'Het tijdelijke met het eeuwige verwisseld, of: op de klank van de midwinterhoorn de eeuwigheid in', *Volkskundig Bulletin* 7 (1981) nr. 1, 1-50
- Voskuil, J.J., 'Geschiedenis van de volkskunde in Nederland. Portret van een discipline', *Volkskundig Bulletin* 10 (1984) nr. 1, 50-63
- Vries, O., 'Wie der fascisme yn 'e Fryske studintebiweging', *De Stiennen Man* 28 (1972) nr. 10, 2-17 en 30 (1974) nr. 10, 6-7
- [Vries, J. de], *Edda*. Vertaald en van inleidingen voorzien door prof. dr. Jan de Vries (Den Haag 1938)
- Vries, J. de, *De wetenschap der volkskunde* (Amsterdam 1941)
- Vries, J. de, *Volk van Nederland* (Amsterdam 1943<sup>3</sup>)
- Wirth, H., *Die Ura Linda Chronik*. Übersetzt und mit einer einführenden geschichtlichen Untersuchung herausgegeben (Leipzig 1933)
- Wijvorra, I., *Herman Wirth. Leben und Werk* (Magister-Hausarbeit Freien Universität Berlin, 1988)
- Wumkes, G.A., 'Ofskie oan Dr. Wirth', in: G.A. Wumkes, *Paden fen Fryslân. Samle opstellen*. Deel II, 1800-1934 (Bolsward 1934) 482-485
- Wumkes, G.A., *Kristlik Frysk Leauwe. Yn tsien kèsten mei talfochting* (Bolsward 1936)
- Wumkes, G.A., *Nei sawntich jier. Tinkskriften* (Bolsward 1949).
- Zeyden, A. van der, 'Het ontstaan van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur. De ondersteuning en popularisering van volkscultuur in Nederland', *Alledaagse Dingen* 5 (1999) nr. 1, 17-22
- Zondergeld, G.R., *De Friese Beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen* (Leeuwarden z.j.)

#### Bronnen

Gebruik werd gemaakt van de collecties Documentatie II (Doc II), Berlin Documentation Centre (BDC) en Höhere ss- und Polizeiführer (HSSPF) van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam, de Collectie dr. G.A. Wumkes op de Fryske Akademy (FA) te Leeuwarden en de brievencollectie en documentatiemappen van het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum (FLMD) te Leeuwarden. Op het FLMD berust ook het handschrift *Vergeeld dossier 1940-1950* van de hand van S.J. van der Molen, gedateerd jaarwisseling 1978-1979 (Hs 079.009).

(Citaten in de Friese taal zijn voor dit artikel in het Nederlands vertaald.)